

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки

**ДИПЛОМНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО
(БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему

«Суспільно-політичні процеси в Болгарії (1918 -1923 рр.)»

Виконала: студентка 4 курсу,
групи ІА-41
спеціальності 032 «Історія та археологія»

Матійчин М. В.

Керівник: Кобильник Р.В.

Рецензент _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Загострення політичної кризи в Болгарії наприкінці Першої світової війни. формування нової політичної системи у 1918-1919 рр....	9
РОЗДІЛ 2. Монополізація влади БЗНС у Болгарії (1920-1922 рр.).....	30
РОЗДІЛ 3. Загострення політичного протистояння в Болгарії у 1922 - 1923 рр. Поразка БЗНС.....	47
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	64
ДОДАТКИ.....	71

ВСТУП

Актуальність теми визначається її науковою, історичною та суспільною значущістю, оскільки цей період є ключовим для розуміння трансформаційних процесів у Болгарії після Першої світової війни, які мали далекосяжні наслідки для її подальшого розвитку та місця в європейській історії. Поразка Болгарії у війні, підписання Нейїського мирного договору 1919 року, втрата значних територій, економічні труднощі та репараційні зобов'язання спричинили глибоку соціально-економічну кризу, що посилила політичну нестабільність і соціальну напруженість у суспільстві.

У цей період відбувалася активна боротьба між різними політичними силами, зокрема зростання впливу Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) на чолі з Александром Стамболійським, який намагався реформувати країну через аграрну політику, а також посилення лівих і правих рухів, що відображало ідеологічне розшарування суспільства. Кульмінацією цих процесів став державний переворот 1923 року, який скинув уряд Стамболійського та ознаменував зміну політичного курсу країни.

Дослідження суспільно-політичних процесів цього періоду дозволяє не лише простежити особливості внутрішнього розвитку Болгарії, а й зрозуміти ширший контекст післявоєнної Європи, де подібні кризи та трансформації відбувалися в багатьох країнах. Актуальність теми підсилюється її зв'язком із сучасними проблемами, адже аналіз конфліктів між традиційними та реформаторськими силами, впливу зовнішніх факторів на внутрішню політику та наслідків радикальних політичних змін залишається важливим для осмислення сучасних суспільно-політичних викликів.

Крім того, недостатня увага до цього періоду в українській історіографії робить дослідження особливо цінним для заповнення прогалин у вивченні історії Балкан і Центрально-Східної Європи, сприяючи поглибленню знань про взаємозв'язки між державами регіону в міжвоєнний період. Таким чином, тема

є актуальною як для історичної науки, так і для розуміння універсальних закономірностей суспільно-політичного розвитку.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні процеси в Болгарії, діяльність політичних сил та органів державної влади.

Предметом дослідження є характеристика політичного життя в Болгарії у 1918 -1923 рр, діяльність політичних партій і їх вплив на урядову політику.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі та систематизації суспільно-політичних трансформацій у Болгарії в післявоєнний період, зумовлених наслідками Першої світової війни, Нейським мирним договором 1919 року, внутрішньополітичною боротьбою та реформаторськими ініціативами уряду Болгарського. землеробського народного союзу (БЗНС) на чолі з Александром Стамболійським.

Відповідно до мети дипломної роботи, дослідниця накреслила такі **завдання:**

- визначити причини політичної кризи в Болгарії наприкінці Першої світової війни і формування нової політичної системи;
- розкрити суть монопольної політики Болгарського землеробського народного союзу;
- проаналізувати події загострення політичного протистояння в Болгарії у 1922 -1923 рр. і поразку БЗНС.

Хронологічні рамки дипломної роботи охоплюють період 1918 – 1923 рр. Нижня межа – середина 1918 р., загострення політичної кризи в Болгарії, викликані поразками на фронтах Першої світової війни. Верхня межа – червень 1923 р., державний переворот проти режиму БЗНС, зміна політичної системи в Болгарії.

Територіальні межі дослідження визначаються територією Болгарії в 1918 -1923 рр.

Стан наукової розробки проблеми.

Джерелами дипломної роботи є комплекс документів, які відображають діяльність органів влади, політичних партій та окремих державних і політичних

діячів. Авторкою використано статті Нейського мирного договору 1919 р. Офіційний текст договору, укладеного 27 листопада 1919 року між Болгарією та країнами Антанти, що визначає територіальні втрати (Західна Фракія, частини Македонії), репарації та обмеження армії (20 000 осіб). Документ є основою для аналізу зовнішньополітичних обмежень, які посилили економічну та соціальну кризу в Болгарії, що вплинуло на політичну нестабільність [11].

Важливе значення мають документи БЗНС. Вони розкривають зміст і суть політики болгарських аграристів, дають розуміння внутріпартійної боротьби, так і протистояння з опонентами [3; 4].

Основною політичною фігурою Болгарії в той час був лідер БЗНС А. Стамболійський. Його промови і виступи визначають важливі для аналізу лідерських якостей і аргументують прийняття політичних і державних рішень [3; 7; 8].

Також авторкою використано документи поміщені в електронних архівах Болгарії. Вони пов'язані з діяльністю політичних партій та організацій опозиційних до БЗНС [2; 3; 9]. Також цінним джерелом є тогочасна періодична преса. Газети «Земедельско знаме» (БЗНС) [24], «Рабоче дело» (БКП) [2], «Мир» (ліберальна преса) [9], які висвітлювали політичні дебати, реформи та суспільні настрої. Вони відображають ідеологічні позиції та суспільну думку, дозволяючи аналізувати громадське сприйняття подій.

Історіографія дипломної роботи відображена працями українських та зарубіжних дослідників. Тема не має окремого спеціального дослідження в українській історіографії. Цей період можна прослідкувати через загальні видання або окрему проблематику того періоду.

На увагу залуговує єдиний в Україні сучасний повний виклад історії Болгарії львівського дослідника В. Чорнія. Автор визначив сновні віхи політичного життя Болгарії 1918-1923 рр, відкинувши ідеологічну складову [57].

Монографія «Відносини між Україною та Болгарією: офіційна та культурна дипломатія (1918–1944)» досліджує передумови, правові основи та

особливості розвитку двосторонніх відносин між Україною та Болгарією у період з 1918 по 1921 роки. Вона також аналізує завдання та функції перших дипломатичних місій Української держави в Царстві Болгарія, а також Царства Болгарія в Українській державі/Українській Народній Республіці (УНР) [17].

Автори зосередилися на діяльності Івана Шишманова та Олександра Шульгіна як керівників цих дипломатичних місій, вивчаючи їхню роль у реалізації міждержавних домовленостей, закріплених у Брест-Литовському договорі. Крім того, вони дослідили, як ці дипломатичні місії захищали національні інтереси та права своїх громадян, а також відкривали нові напрямки в політичній та інформаційній діяльності, що відродилися в сучасній дипломатії. Важливим аспектом дослідження було також встановлення ролі громад українських мігрантів у Болгарії у 1920–1940-х роках у продовженні культурної діяльності на підтримку незалежної України після її окупації [16; 17].

О. Компанієць у своїй статті здійснив порівняльний аналіз розвитку європейського аграризму в Болгарії та Чехословаччині протягом першої третини ХХ століття. Автор дослідив причини й обставини виникнення аграрних рухів у цих країнах, а також з'ясовано їхні національні особливості [15].

Проведено зіставлення діяльності ключових аграристських партій: Болгарського землеробського народного союзу та Республіканської партії землеробів і дрібних селян у Чехословаччині. Вивчено їхню активність на міжнародному рівні в межах Міжнародного аграрного бюро (Зеленого інтернаціоналу). Окрема увага приділена зв'язкам між українськими теоретиками й практиками аграризму та їхніми чехословацькими й болгарськими однодумцями. Насамкінець, пояснено причини та обставини спаду популярності ідеології аграризму в Болгарії та Чехословаччині [15].

Зарубіжна історична наука має ґрунтовніші напрацювання цих проблем. Так Р. Кремптон, Р. в праці «Коротка історія Болгарії», видавництво Кембриджського університету, 2005 р, Опис : здійснив загальний гляд історії

Болгарії, включаючи детальний аналіз післявоєнного періоду, реформ Стамболійського та перевороту 1923 року [45].

Американський дослідник Дж. Белл підготував грантову працю присвячену Александру Стамболійському і БЗНС. Монографія розкриває діяльність та реформи БЗНС з акцентом на аграрну політику та конфлікти з елітами. В ній детально розкриваються причини успіху та падіння уряду БЗНС, аналізуються соціально-політичні протиріччя в Болгарії [44].

Вагомую працю виданою в Україні, є монографія Дж. Ротшильда «Центрально-Східна Європа між двома світовими війнами» [21]. В ній автор детально розкриває політичні процеси в Болгарії того часу, подає багато фактичного матеріалу про взаємовідносини між болгарськими партіями.

Дуже цінною є праця польського історика Є. Рубаха, присвячена селянським рухам. [49]. Праця аналізує політичні та соціальні процеси післявоєнного періоду на основі болгарських архівів. Вона містить унікальні дані, зокрема щодо внутрішньої політики та ролі армії.

Аналіз балканської історії в європейському контексті, включаючи вплив післявоєнних договорів на Болгарію, розкриває монографія М. Тодорова [52].

Болгарський історик В. Димитров в своїй статті аналізує причини невдачі уряду БЗНС та переворот 1923 року. Він пропонує критичний погляд на реформи та їх вплив на суспільство [31].

Методологічну основу дипломної роботи становить комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів, що забезпечують всебічний, об'єктивний та системний аналіз обраного періоду. Дослідження базується на принципі історизму, що дозволяє розглядати події в їхній динаміці, враховуючи конкретні передумови, розвиток та наслідки, а також на принципі об'єктивності, який вимагає неупередженого підходу до вивчення джерел та інтерпретації фактів без ідеологічних впливів. Застосування системного підходу дає можливість розглядати суспільно-політичні процеси як цілісну сукупність взаємопов'язаних елементів – політичних партій, соціальних груп, економічних чинників, зовнішньополітичного впливу, – розкриваючи

їхню взаємодію. Методи аналізу і синтезу є ключовими для розкладання складних явищ на складові для детального вивчення та подальшого формування цілісного уявлення. Також використовується порівняльний метод для зіставлення різних точок зору, подій та явищ з метою виявлення закономірностей та унікальних особливостей.

Наукова новизна дипломної роботи визначається спробою авторки однією з перших визначити комплексний підхід до висвітлення суспільно-політичних процесів в Болгарії у 1918 -1923рр. Дослідниця використала доступні джерела та літературу, не відому для широкого загалу істориків.

Практичне значення результатів наукового дослідження полягає в тому, що систематизований матеріал є цінним ресурсом, який може бути використаний як у науковій, так і в освітній сферах. У науці він послужить основою для подальших досліджень магістерського рівня, написання тез та статей, а також для виступів на конференціях. В освіті його інформаційний потенціал стане в пригоді при підготовці та проведенні семінарських занять з історії країн Центральної та Східної Європи.

Структуру дослідження складається з вступу, трьох основних розділів, висновків, списку використаних джерел (64 позиції) і додатки. Основний текст курсової роботи містить 59 сторінок, загальний обсяг роботи – 72 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В БОЛГАРІЇ НАПРИКІНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ У 1918-1919 РР.

Наприкінці Першої світової війни Болгарія зіткнулася з глибокою політичною кризою, що була спричинена комплексом внутрішніх та зовнішніх чинників. Участь у війні на боці Центральних держав виявилася катастрофічною для країни, яка й так була виснажена Балканськими війнами.

Витрати на сучасну війну були достатньо більшими, ніж могла витримати Болгарію. До кінця 1918 року приблизно 900 000 чоловіків, майже 40 відсотків чоловічого населення, були призвані до армії. Армія зазнала 300 000 втрат, включно зі 100 000 загиблими, що стало найбільшими втратами на душу населення серед усіх країн, залучених до війни. протягом 1917 і 1918 років розподіл військових припасів майже повністю припинився. Війська на фронті отримували лише мізерні пайки. Одяг, особливо взуття, не замінювався. Армія також не могла забезпечити своїх солдатів достатньою кількістю медичних засобів чи боєприпасів. Вплив цих недоліків на моральний дух війська посилювався тим, що пересічний болгарин відчуває спорідненість із Росією і не має жодної симпатії до німецької справи. Поведінка німецьких солдатів, які, користуючись своєю країною привілейованим становищем, грабували, аж ніяк не змінювала їхньої думки [32, с. 127-128]

Погіршення ситуації на фронті супроводжувалося і частково було спровоковано економічну кризу всередині країни. Сільськогосподарські роботи виконували жінки, дітей, людей похилого віку та немічні, внаслідок чого площі оброблюваних земель скоротилися приблизно на 12 відсотків, а врожай зернових зменшився на 47 відсотків — із 2 678 558 тонн у 1915 році до 1 435 083 тонн у 1918 році. Урядові реквізиції та нестача кормів завдали серйозного удару по поголів'ю худоби [23, с. 32]

Вдаючись до реквізицій та інсталяції штучно низьких цін на сільськогосподарську продукцію, режим Радославова завдав серйозних труднощів сільському населенню та демотивував селянські родини виробляти продукцію на продаж. У містах і містах уряду вдалося отримати заробітну плату, але він повністю програв боротьбу з інфляцією. Взявши 1910 рік за базовий (= 100), індекс ціни в Болгарії наприкінці 1918 року став 1132. Для порівняння: у Німеччині — 217, у Франції — 392, в Англії — 272, у Сполучених Штатах — 220 [62, s. 204].

Страждання і нестатки, які терпіли війська, селяни та бідні верстви міст і містечок, різко контрастували з епідемією спекуляцій, що охопила верхівку суспільства, включно з багатьма членами уряду. Чутки, деякі з яких були підтверджені, а інші ні, про величезні статки, отримані за одну ніч завдяки спекуляціям на життєво важливих товарах, стали головним стимулом соціального невдоволення. Вони підживлювали спалахи антиурядових демонстрацій, зокрема «жіночі бунти» за їжу, які почалися на початку 1917 року і тривали до кінця війни. Мілена Стамболійська була заарештована за підбурювання до однієї з таких демонстрацій у Славовиці в лютому 1917 року [56, s. 43].

Аграрії також намагалися заручитися підтримкою головнокомандувача армії, генерала Ніколи Жекова. У червні 1917 року Церковський представляв БЗНС під час парламентської інспекції фронту, де зустрівся з Жековим, якого вважав симпатиком. Церковський організував зустріч 12 вересня між Жековим, собою, Александром Димитровим, Неделко Атанасовим, Стояном Омарчевським і Іваном Желевим від більшості. Через раптову хворобу Церковський не взяв участі, але інші депутати намагалися переконати Жекова, що подальше рабське слідування німецькому альянсу буде катастрофічним. Жеков виявив зацікавленість і попросив письмову пропозицію, яку йому доставили 22 вересня. Того ж дня Церковський і Атанасов приєдналися до лідерів опозиційних партій у публічній вимозі відставки Радославова та скликання Народних зборів[60, s. 124].

Жодна з фракцій парламентського керівництва БЗНС не дивилася далі за заміну Радославова урядом, який би витягнув Болгарію з війни. Драгіїв вважав, що простий патріотизм вимагає від БЗНС забути стару ворожнечу з опозиційними партіями та зробити все можливе для їхньої підтримки. Для нього було неприйнятним, щоб у такий критичний час БЗНС прагнув влади для себе; вважав, що сприяння революції було б зрадою. Фракція Димитрова не відрізнялася від нього в цьому питанні [62, s. 204].

Лише Стамболійський відчував, що війна змете старий режим. Особливо після Лютневої революції в Росії він почав дивитися за межі війни та готувати БЗНС до завдання захоплення влади. Значним показником його думок у цей час є його есе «Влада, анархія і демократія», яке він завершив у червні 1917 року. Хоча номінально це був абстрактний політичний аналіз, спрямований проти анархізму, насправді він мав на меті нагадати аграріям, що їхньою метою є досягнення влади. Короткий трактат стверджував, що анархія (Стамболійський використав термін «безвластя» замість «анархія») є недосяжним станом [56, s. 57].

Стамболійський повторив деякі зі своїх старих аргументів проти монархізму, який «розпадається і зникає», і заявив, що особи, групи чи організації, які уникають влади, сприяють і увічнюють монархізм. Прагнення до влади, стверджував він, є ознакою здоров'я будь-якої політичної організації. Це «прагнення до самозавершення, до прояву життя, волі». Метою, завершив він, є демократія, яка буде інструментом прогресу, дозволяючи мобілізувати ресурси суспільства для цілей, визначених самим суспільством. «Влада, що перебуває в руках народу, може скасувати зло, спричинене владою монархів і олігархій» [4].

Навесні 1918 року парламентські сили БЗНС, демократів, широких соціалістів, радикалів, націоналістів і прогресивних лібералів об'єдналися, щоб створити опозиційний блок проти уряду. Жеков також виступив проти прем'єр-міністра і попередив Фердинанда, що армія не зможе довго продовжувати в нинішньому стані. Останній удар завдали німецький і австро-угорський уряди,

відмовившись передати Добруджу Болгарії. Деякі міністри самого Радославова збунтувалися, і цар був змушений попросити прем'єр-міністра подати у відставку. 18 травня 1918 року він звернувся до Александра Малінова з проханням сформувати новий уряд [32, с. 129].

Малінов сподівався очолити широку коаліцію, але це виявилось неможливим. Передбачаючи падіння Радославова, Стамболійський раніше писав, що було б «скандалом скандалів», якби деякі аграрії приєдналися до уряду, тоді як інші залишалися у в'язниці. Обидві аграрні фракції відмовилися входити до кабінету, доки їхні ув'язнені товариші не будуть звільнені. Малінов, який був готовий до співпраці, не зміг переконати Фердинанда погодитися, і аграрії залишилися поза урядом.

Негайно після повернення до Софії Стамболійський відновив свої зусилля з підготовки БЗНС до захоплення влади. У серії непідписаних статей у «Земледельско знаме» він відкинув заклик Драгієва до участі аграріїв у широкому «уряді національної єдності», стверджуючи, що війна створила ситуацію, в якій БЗНС отримає владу від народу, який звертається до нього саме тому, що він є ворогом старих партій. Відступити означало б виявити брак мужності. Продовжувати програму для нової Болгарії було б великим викликом, який призвів би не до соціального миру, а до «чогось на кшталт війни зі світом навколо нас». Проте саме цей шлях, якщо аграрії вірили у свої ідеали, вони мали обрати [10].

Стамболійський також відновив контакти з аграріями в армії. Аграрна пропаганда серед військ на той час була широко розповсюджена, і престиж Стамболійського як людини, яка виступила проти війни, значно зріс серед солдатів.

14 вересня 1918 року експедиційні сили союзників під командуванням генерала Франше д'Еспере розпочали давно підготовлений наступ на македонському фронті. Після нищівного артилерійського обстрілу деморалізованих болгарських військ союзники досягли швидкого і вирішального прориву при Добро Поле. Дисципліна розвалилася, і болгарська

армія перестала існувати як організована військова сила. Війська відступали в безладі, багато хто дезертирував, щоб повернутися додому, а ще більше було охоплено зростаючою рішучістю марширувати на Софію, щоб покарати Фердинанда та політиків, які спричинили війну. До 24 вересня критичний залізничний центр Кюстенділ опинився в руках повстанців [44, s. 204].

Вранці 25 вересня Стамболійського звільнили з Центральної в'язниці і відвезли на зустріч із лідерами опозиційного блоку. Там Малінов, який все ще не міг досягнути повний масштаб катастрофи на фронті, запропонував відставку кабінету та формування широкого коаліційного уряду для відновлення стабільності та початку переговорів із союзниками. Стамболійський висміяв цю ідею, стверджуючи, що вже занадто пізно для політичних маневрів і мирних переговорів. Нехай уряд залишається, сказав він, але нехай він негайно просить перемир'я на будь-яких можливих умовах [62, s. 206].

Удень Стамболійського відвезли на зустріч із Фердинандом. Їхня друга зустріч не була набагато сердечнішою, ніж перша у 1915 році. Цар звинуватив аграрну пропаганду в послабленні фронту і звинуватив Стамболійського в роботі на поразку Болгарії. Стамболійський відповів, що поразка була неминучим результатом зовнішньої політики Фердинанда. Відкинувши цю тему, Фердинанд попросив Стамболійського використати свій вплив, щоб заспокоїти бунтівні війська та відновити певний порядок і дисципліну в армії. Стамболійський погодився, але за двома умовами: Фердинанд повинен негайно просити перемир'я і звільнити всіх політичних в'язнів, що залишилися. Цар нарешті погодився вийти з війни, але, побоюючись замаху, відмовився звільнити всіх в'язнів. Зрештою вони дійшли компромісу щодо часткового звільнення в'язнів [56, s. 58].

Наступна спроба Стамболійського та Райка Даскалова взяти на себе керівництво військами та захопити Софію силою отримала назву «Радомирське повстання» за назвою маленького містечка, де вперше була проголошена нова «республіка», і довгий час була предметом історичних суперечок. У промові до Народних зборів у 1919 році Стамболійський заявив, що вирушив на фронт із

повністю сформованим планом повстання, оскільки не вірив у щирість обіцянки Фердинанда звернутися за перемир'ям. Побоюючись, що цар шукатиме німецької допомоги для продовження війни, він вирішив, що повалення династії є негайною необхідністю. Однак до того часу, коли Стамболійський давав це пояснення своєї поведінки, повстання вже було на шляху до того, щоб стати одним із героїчних міфів боротьби БЗНС проти старого режиму. Крім того, це питання мало сучасне політичне значення. Визнання Стамболійським, що повстання було менш ніж великим виразом аграрної волі, було б поступкою Драгієву, який виступав проти нього, і засудженням його союзників, які його підтримували [51, s. 69].

Болгарський історик Христо Христов у своїй монументальній праці про повстання, ймовірно, був найближчим до істини, коли писав, що Стамболійський вирушив до Радомира без будь-якого заздалегідь визначеного плану дій. Він не був більше відданим ідеї здійснення революції, ніж заспокоєння військ, але був готовий зробити або те, або інше залежно від обставин [74, s. 82].

Стамболійський і Даскалов розпочали свою подорож до фронту вранці 26 вересня. Їх супроводжували члени парламенту від Демократичної, Широкої соціалістичної та Радикальної партій, а також міністр війни, генерал Сава Савов. Групі знадобився майже цілий день, щоб подолати тридцять миль до села Радомир, найближчого табору бунтівних солдатів, розташованого на півдорозі між Софією та штабом у Кюстенділі. Прибувши близько 20:00, Стамболійський зустрівся із сержантом-майором Георгі Дамяновим, симпатиком аграріїв, хоча й не членом БЗНС, який командував найбільшим батальйоном, розквартированим у Радомирі. Дамянов попросив парламентську делегацію переночувати в селі та виступити перед військами на світанку [56, s. 60].

Того ранку о 9:00 делегація увійшла до табору солдатів, де Стамболійський виголосив першу промову. Він благав війська зберігати порядок, доки мирна делегація не узгодить умов перемир'я. Нагадуючи їм, що

вони не послухали його у 1915 році, коли він закликав їх не брати до рук зброю, він просив їх тепер прислухатися до нього і захищати країну, доки союзники не нададуть перемир'я.

Повернувшись до Софії, Стамболійський застав столицю відносно спокійною. Він одразу вирушив до Ради міністрів, де заперечував свою причетність до Радомирського повстання, стверджуючи, що все, що він і Даскалов робили, було тому, що вони були «в'язнями» військ. Рада йому не повірила і після його відходу проголосувала за видачу ордера на його арешт. Стамболійський перейшов у підпілля і намагався організувати внутрішнє повстання в столиці на підтримку наступу Даскалова. Його зусилля не увінчалися успіхом. Аграрна парламентська група відмовилася схвалити повстання [30, s. 38].

Не знайшовши підтримки серед своїх колег, Стамболійський звернувся до Димитра Благоева, лідера Вузьких соціалістів. Під час таємного візиту до будинку Благоева він стверджував, що Вузькі соціалісти сильні в містах, а БЗНС — у сільській місцевості, і разом вони могли б захопити владу. За словами Благоева, Стамболійський пообіцяв, що готовий прийняти «всю програму» Вузьких, за винятком їхньої позиції щодо приватної власності для селян. Незважаючи на цю щедрю пропозицію, Благоев відмовився співпрацювати. Він не міг подолати свої ідеологічні упередження щодо аграріїв. Для нього селянство було буржуазним, і він не хотів, щоб Вузька партія вплутувалася в те, що він вважав внутрішнім буржуазним конфліктом [2].

29 вересня Даскалов надіслав ще одну телеграму уряду, оголошуючи, що якщо «колишня влада» не визнає тимчасовий уряд протягом наступних шести годин, він почне наступ. Хоча єдиною відповіддю на цей ультиматум було авіаційне бомбардування, він не зміг розпочати атаку до 16:00.

Даскалов розділив свої війська на три колони, чиїми цілями були села Бояна, Княжево та Горна Баня на південно-західній околиці столиці. Головними захисниками міста були лоялістські македонські підрозділи

генерала Александра Протогєрова, які чинили запеклий опір, особливо центральній колоні під командуванням Даскалова. Вони піддали цю колону сильному артилерійському обстрілу, внаслідок якого Даскалов і Дамянов були поранені. Проте до ночі республіканська армія захопила свої безпосередні цілі і була готова увійти до міста. У цей момент Даскалов припустився своєї останньої і найсерйознішої помилки. Забувши найфундаментальніше правило війни, він чекав до світанку, щоб розпочати фінальний штурм. Його мотивом було уникнути грабежів і непотрібного кровопролиття, яких він боявся, якщо столиця впаде під натиском розлючених військ уночі. Ця перерва дозволила захисникам міста перегрупуватися і отримати підкріплення від німецької 217-ї дивізії, перекинутої з Криму на Балканський фронт, яка була добре оснащена кулеметами та артилерією. Військовий баланс тепер рішуче схилився на користь уряду. Крім того, в цей час до столиці та повстанців дійшла звістка, що в Салоніках підписано перемир'я. Війна для Болгарії закінчилася, і країна мала підкоритися окупації союзників. Прибуття цієї новини спричинило масове дезертирство серед республіканських військ. Коли Даскалов наказав розпочати фінальний штурм о 5:00 30 вересня, залишилося лише від шести до семи тисяч солдатів. Вони були розгромлені німецькими та македонськими захисниками, які контратакували і розбили сили Даскалова. За два дні Радомир був знову захоплений [60].

Придушення повстання, змусило шукати болгарський уряд виходу з кризової ситуації. Як результат, було укладено перемир'я з державами Антанти. Салонікське перемир'я укладене 29 вересня 1918 року завершило військові дії на Балканському (Салонікському) фронті Першої світової війни і стало капітуляцією Болгарії перед державами Антанти. Від імені Болгарії його затвердили міністр фінансів Андрій Ляпчев та командувач 2-ї болгарської армії генералом Луков, а від імені держав Антанти — генерал Франше д'Еспере [62].

Укладанню Салонікського перемир'я передувала заміна германофільського болгарського уряду Радославова на уряд Малінова, який поставив собі за мету виведення Болгарії з війни. Внаслідок розгрому

болгарської армії 15 вересня біля Добропілля, Малінов 20 вересня заявив урядам Німеччини, Австро-Угорщини та Туреччини, що Болгарія укладе сепаратний мир, якщо вони не нададуть їй негайної військової допомоги. 24 вересня 1918 року було отримано відповідь Гінденбурга, який обіцяв допомогу, але не раніше ніж через два тижні. З огляду на це, а також у зв'язку з народним повстанням, що вибухнуло, болгарська делегація 26 вересня 1918 року виїхала до Салонік, у ставку командувача військами Антанти на Салонікському фронті генерала Франше д'Еспере, де й було підписано Салонікське перемир'я [62].

3 жовтня 1918 року під тиском верхівки уряду Малінова Фердинанд підписав маніфест про зречення від престолу, про що країна дізналася лише наступного дня з офіційного повідомлення. Питання ж про долю династії навіть не стояло.

Як уже згадувалося, в такому вирішенні ситуації своє слово сказала Антанта, даючи зрозуміти болгарській правлячій еліті, що Фердинанд Саксен-Кобург-Готський є небажаною персоною на престолі. Друга особа в Ліберальній партії та незмінний міністр в уряді Радославова в роки Першої світової війни П. Пешев згодом констатував у мемуарах: «...майже ніхто щиро не шкодував про те, що він (Фердинанд. — Авт.) звільнив трон і залишив Болгарію. Навіть найвідданіші, найвірніші, найбільш обласкані ним люди якщо не зловтішалися і не лихословили на його адресу, то з байдужістю поставилися до нещастя, що спіткало його...» [10].

Того ж дня (3 жовтня) у Болгарії з'явився новий цар. Ним був проголошений старший син Фердинанда Борис, князь Тирновський. На думку одного з найкомпетентніших і найдокладніших його біографів С. Груєва, управління державою переходило до людини «надзвичайно інтелігентної, але за характером не надто рішучої», яка не була до кінця впевнена в тому, "що справді хоче стати царем» [3].

Разом з екс-монархом мав відійти в історію і «режим особистої влади». Таким чином, Борис III лише де-юре успадкував прерогативи, що гарантувалися монарху Тирновською конституцією. Однак, незважаючи на

нещодавні події, ставлення в суспільстві до монархічного інституту, що утвердилося в Болгарії в роки боротьби за здобуття власної державності та незалежності, було загалом зі знаком плюс. Саме інститут глави держави став тим консолідуючим початком, навколо якого формувався кістяк національної державності. Ідеї республіканізму спочатку не набули широкого поширення в болгарському середовищі. І згодом у нечисленних його носіїв — політичних партій лівого спрямування (виняток становили лише "тесняки") ці ідеї звучали досить глухо, залишаючись десь на периферії завдань, що вимагали реалізації. Звідси й стереотип поведінки, що склався в колі болгарської політичної еліти, відзначений вираженням (часом зовнішнім) пієтетом щодо монаршої персони. До того ж, в силу об'єктивних причин для переважної частини населення новий цар більшою мірою, ніж його батько, мав стати «своїм». Він народився в Болгарії, яку повною мірою сприймав як батьківщину, виховувався як її майбутній правитель, досконало володів болгарською мовою, демонстрував гарне знання національного менталітету, був православного віросповідання [56, s. 61].

Царю був необхідний досвідчений і авторитетний глава уряду, здатний переломити кризову ситуацію. Цілком логічним було призначення на цю посаду колишнього прем'єра Малінова, який перебував в епіцентрі подій останніх місяців. До того ж він належав до досить вузького кола освічених і респектабельних болгарських політиків та мав великий досвід державного діяча. За Маліновим стояла найбільш стабільна і численна до Першої світової війни Демократична партія, що сягала своїми коренями Ліберальної партії П. Каравелова та П. Славейкова, які асоціювалися у болгар передусім з Тирновською конституцією, що зберегла свою особливу значущість для більшості населення країни. В активі у ДП була опозиційність щодо «ліберальної концентрації», а головне, практичні кроки лідерів демократів щодо виведення країни з війни [20, с. 39].

Новий уряд був сформований через два тижні після вступу Бориса на престол. Він визначив для себе досить загальні, але водночас вельми масштабні

та адекватно відображаючи ситуацію в країні завдання — «заспокоїти обурену суспільну совість... стабілізувати державно-конституційний режим» [8]. Цілком природно, що майже на всі ключові посади в уряді Малінов поставив своїх соратників по попередньому кабінету — представників керівництва та цвіт ДП.

Серед мобілізованих прем'єром політичних "важковаговиків" першою величиною, безперечно, був європейськи освічений Ляпчев, який проявив себе як непересічний дипломат. На його рахунку значилася недавня участь у ранзі першого болгарського делегата в укладенні Салонікського перемир'я, а також доленосні для країни переговори щодо міжнародного визнання її незалежності в 1908-1909 рр. Під стать Ляпчеву були й інші вагомні фігури в керівництві ДП — М. Такєв та Н. Мушанов. Крім прем'єрської посади, демократи зосередили в своїх руках значну кількість міністерств — внутрішніх справ, фінансів, юстиції, шляхів сполучення та зв'язку; до їхнього відання тимчасово переходило і міністерство землеробства, яке згодом планувалося передати представнику БЗНС. До того ж на чолі військового відомства, як і раніше, залишався близький до демократів генерал С. Савов [56, s. 62].

19 листопада 1918 р. кабінет міністрів А. Малінова подав у відставку, що стало наслідком розчарування громадськості та загострення політичної ситуації. Формальним приводом для цього стало рішення країн Антанти передати Південну Добруджу Румунії, що було сприйнято як нехтування національними інтересами Болгарії.

28 листопада 1918 року було сформовано новий уряд на чолі з одним із лідерів Народної партії Теодором Теодоровим. До цієї різношерстої коаліції увійшли представники "народняків", прогресивних лібералів, демократів, радикалів, "широких" соціалістів та Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС). Головними завданнями уряду були: заспокоїти громадську думку, стабілізувати ситуацію в країні та відновити міжнародний престиж Болгарії [55, s. 158].

На початку 1919 року уряд Теодорова розпочав активні кроки для досягнення змін в господарському житті країни. 4 січня 1919 року парламент за

його ініціативи ухвалив закон про амністію для учасників солдатського повстання, що мало сприяти суспільному примиренню. Також були прийняті рішення про запровадження податку на власність, набуту під час війни, про компенсацію селянам вартості конфіскованої худоби для військових потреб та забезпечення дешевого кредиту на відновлення сільського господарства.

У травні 1919 року, намагаючись реалізувати ці наміри, Т. Теодоров реорганізував кабінет, розширивши участь у ньому представників БЗНС. Однак, попри всі зусилля, втілити накреслені заходи не вдалося, і ситуація в країні не покращилася. Більшість членів уряду висловилося за розпуск парламенту та проведення нових виборів, сподіваючись на зміну політичного курсу [32, с.130].

Легалізація широкої амністії дозволила відновити тисячі людей у громадянських та політичних правах, що дало серйозний поштовх для активізації діяльності насамперед правлячих партій. Їхнє керівництво невдовзі після укладення Салонікського перемир'я почало вирішувати проблему відновлення своєї довоєнної організаційної структури. Тон у цьому процесі, природно, задавала Демократична партія (ДП). Відхід Малінова з посади прем'єра дозволив йому зосередитися на справах власної партії та прискорити відновлення місцевих організацій демократів [39]. Однак сам по собі процес об'єднання колишніх однопартійців виявився досить тривалим і в кожній з партій протікав по-своєму. Для «правих» — ДП, Народної партії (НП), Прогресивної ліберальної партії (ПЛП) — він характеризувався тим, що не супроводжувався оновленням їхнього ідейного арсеналу [60].

У найскладнішому становищі серед правлячих партій перебував Болгарський землеробський народний союз (БЗНС), у керівництві якого в роки війни намітився розкол. Потрапивши під амністію, у січні 1919 року до активної політичної діяльності повернувся лідер радикальної течії в Союзі Стамболійський. Він обійняв зарезервовану за ним міністерську посаду. Після заповнення вакансій в уряді «землеробські» лідери-міністри виступили зі спільною заявою, що "зважаючи на надзвичайну важливість завдань, які

покладені на них у зв'язку з участю у владі, розбіжності в самому Союзі неприпустимі» [11].

Такий документ був рівнозначний «Протоколу про наміри», оскільки накопичені протиріччя неможливо було усунути за допомогою декларування одного, нехай і такого радикального кроку. Очевидним у цьому випадку був чіткий акцент керівництва Союзу на активну участь у виконавчій владі з претензією на визначальну роль у коригуванні її діяльності. Навіть недавній революціонер Даскалов у середині січня 1919 року на сторінках центрального органу БЗНС "Земеделско знаме" стверджував, що уряд, підштовхуваний Союзом, «дає надію на те, що, хоча й повільно, він просуватиметься в напрямку... справжньої демократії» [7].

Лояльність керівництва БЗНС щодо уряду демонструвалася на тлі різкого неприйняття радикальною частиною "землеробської" еліти XVII Народних зборів (НЗ) як перешкоди «на шляху нових ідей та реформаторського духу болгарського народу» [7]. У січні 1919 року землероби, по суті, відкрили фронт боротьби за негайний розпуск XVII НЗ. Представлені в уряді "праві", за винятком ПЛП, опиралися такій постановці питання. Їхня аргументація зводилася до того, що парламентські вибори доцільно проводити лише після укладення мирного договору з переможцями, коли будуть уточнені державні кордони, повернуться додому військовополонені (близько 100 тис. осіб) — солідна частина цивільно активного населення, а також будуть скасовані всі обмеження воєнного часу. На підтримку такої позиції наводився той факт, що через чинні XVII НЗ пройшли найважливіші ініційовані урядом закони, які забезпечують виконання його програмних зобов'язань. Крім закону про амністію, наприкінці лютого 1919 року депутати проголосували за закон про податок на прибуток, отриманий під час війни, а ближче до середини квітня — за закон про вилучення на користь держави незаконно набутої власності. Таким чином, урядова програма поступово реалізовувалася. І це стало вагомою підставою для того, щоб один із творців БЗНС, лідер поміркованої течії в ньому Д. Драгієв у питанні про долю XVII НЗ став на позицію правих [59].

Стамболійського та його прихильників, які найбільш послідовно відстоювали ідею оновлення представницької влади, по суті, підтримали соціал-демократи та радикали. Щоправда, вони інтерпретували свою участь у кампанії за вибори до нових — XVIII НЗ — як проведення власної політичної лінії.

Поступово поряд із цим протистоянням у вищому ешелоні влади намітилося й інше. Невдоволення "лівих" своїми "правими" партнерами в уряді трансформувалося у визнання необхідності зміни партійного представництва в ньому. І це при тому, що в пресі як тих, так і інших із завидною постійністю експлуатувалася ідея необхідності координації їхніх зусиль через повсюдне створення комітетів правлячих партій блоку з Центральним комітетом на чолі. Об'єктом особливої неприязні, насамперед знову ж таки з боку Стамболійського та його прихильників, стала ДП, а основною мішенню був обраний її лідер Малінов. На нього радикальні "землероби" наполегливо намагалися перекласти всю відповідальність за збереження Болгарією вірності Четвертому союзу на заключному етапі війни, Фердинанд у даному випадку був уже не настільки цікавий. Метою масованої атаки стало відомство міністра внутрішніх справ демократа Мушанова, якому інкримінували насадження своїх політичних однодумців в органах виконавчої влади (зауважимо, що в Болгарії це практично стало нормою). Навесні 1919 року протистояння між "лівими" та демократами набувало такої гострої форми, що питання про реорганізацію уряду все більше ставало завданням дня [56, s. 64].

У червні 1919 року відбувся з'їзд (БЗНС), де вплив отримали діячі лівої орієнтації, такі як А. Стамболійський та Р. Даскалов. Вони були прихильниками радикальних соціальних реформ, що ґрунтувалися на становій теорії. Згідно з цією теорією, в аграрній країні, якою була тодішня Болгарія, влада мала належати селянській партії.

Проте помірковане крило БЗНС, очолюване Д. Драгієвим, не погодилося з цими поглядами. Вони відокремились і утворили окрему партійну структуру під назвою БЗНС-«Стара Загора». Ці «драгієвісти», переважно сільські

інтелігенти, виступали проти самостійної селянської влади. Натомість вони підтримували співпрацю БЗНС з усіма демократичними партіями задля встановлення в Болгарії "конституційного парламентського правління". Однак ця група не мала значного політичного впливу на селянство [45, с. 207].

Болгарський землеробський народний союз (БЗНС) під керівництвом А. Стамболійського був впливовою політичною партією, нараховуючи близько 80 тисяч членів до 1919 року. БЗНС проголосив себе «третьою силою», здатною подолати соціальні проблеми капіталізму та захистити інтереси не лише селян, а й усіх дрібних і середніх власників, зокрема через систему кооперативних спілок. Це дозволило партії протиставити себе як правим, так і лівим партіям, таким як Болгарська робітничка соціал-демократична партія (БРСДП) та Болгарська комуністична партія (БКП), яких вона також вважала своїми опонентами. Однак інтелектуальна еліта, зосереджена переважно в містах, не підтримувала програмні засади землеробського союзу, що робило її частиною ворожого табору [30, с.42].

Після успіху на конгресі Стамболійський вирушив до Парижа як член болгарської мирної делегації. Поки він був за кордоном, відбулися вибори до нових Народних зборів. Їхній результат, показаний у таблиці 4, демонструє подальшу ерозію старих партій і значні успіхи як БЗНС, так і комуністів. Три партії змін здобули 59 відсотків голосів і 71 відсоток місць у Народних зборах.

На виборах БЗНС здобув найбільшу кількість місць, отримавши 85 мандатів. Комуністична партія Болгарії (БКП) посіла друге місце з 47 мандатами, а соціал-демократи стали третіми, набравши 38 мандатів. Старі політичні партії зазнали значної поразки, разом отримавши лише 66 мандатів [32, с. 217].

А. Стамболійський повернувся до Болгарії 19 вересня і отримав мандат від царя Бориса на формування нового уряду. Оскільки БЗНС бракувало тридцяти чотирьох місць до більшості, потрібен був партнер для коаліції. Участь у коаліційних урядах суперечила давній традиції Союзу. Під час війни Стамболійський писав із в'язниці проти розмивання програми Союзу шляхом

компромісів із політичними партіями. Він схвалив участь БЗНС в урядах Малінова і Тодорова лише через відчайдушну ситуацію, в якій опинилася країна. Тепер він був готовий продовжити участь у коаліції, але лише тому, що вірив, що потужна хвиля підтримує БЗНС. Відступ від відповідальності зараз зруйнував би імпульс Союзу і залишив поле для комуністів. Короткий період коаліції, нові вибори і аграрна більшість — ось що він очікував [63].

Стамболійський спочатку звернувся до комуністів із пропозицією партнерства, але БКП мала власні амбіції. Її сила зростала швидше, ніж у будь-якої іншої партії, і її лідери розглядали болгарську ситуацію через призму російського досвіду. Для них Стамболійський був болгарським Керенським, якого слід відкинути у відповідний момент. Благоев рішуче відхилив пропозицію аграріїв, заявивши, що БКП не об'єднається з дрібною буржуазією. Звичайно, такої відповіді очікували. Стамболійський знав, що союзники ніколи не дозволять навіть частково «більшовицький» режим у Болгарії, а його досвід із Благоевим під час Радомирського повстання ясно показав, що співпраці з цього боку не буде. Проте пропозиція служила його цілям. БЗНС тепер міг звинуватити БКП у боягузстві та страху перед відповідальністю. Якщо це не похитне комуністів у їхніх фабричних фортецях, це все одно матиме вагу в селах. З іншого боку, піднявши привид аграрно-комуністичного альянсу, Стамболійський міг залякати правих, змусивши їх прийняти аграрну програму. Виконавши цей маневр, Стамболійський звернувся до партії, яку він дійсно хотів, — Широких соціалістів [56, s. 67].

Широкі соціалісти на той час були охоплені великим страхом і великими амбіціями. Їхній страх, і він був реальним, полягав у втраті своєї підтримки серед робітничого класу на користь комуністів. Соціалісти усвідомлювали, що, хоча вони отримали солідні 13 відсотків голосів на серпневих виборах, проти цього слід врахувати, що вони контролювали Міністерство внутрішніх справ, що завжди було великою перевагою на будь-яких болгарських виборах.

Широкі соціалісти погодилися сформувати уряд із БЗНС, але як ціну за участь вони вимагали міністерства внутрішніх справ, війни, торгівлі, залізниць,

пошти і телеграфу. Фактично, це була вимога контролю над армією, поліцією та критичним сегментом робітничого класу. Александр Оббов, який разом зі Стамболійським, Даскаловим і Турлаковим входив до переговорної комісії БЗНС, прямо звинуватив Пастухова у плануванні перевороту. Такий же висновок зробила преса Радикальної партії, яка завжди була близькою до Широких соціалістів і сподівалася знайти місце в аграрно-широкій коаліції. БЗНС зробив зустрічну пропозицію про три міністерства, включаючи війну, торгівлю і фінанси, але Пастухов залишався непохитним, і БЗНС був змушений звернутися в інший бік [60, s. 78].

Не зумівши досягти домовленості з жодною з лівих партій — радикальна група сама по собі була занадто малою, щоб звертати на неї увагу, — БЗНС звернувся до правих. Національна та Прогресивно-ліберальна партії скористалися можливістю зайняти посади, і 6 жовтня було сформовано новий уряд. Два націоналісти, Михайло Маджаров і Атанас Буров, отримали міністерства закордонних справ і торгівлі, тоді як Стоян Данев, лідер прогресивних лібералів, очолив Міністерство фінансів. Решта посад дісталися аграріям. Стамболійський став прем'єр-міністром і одночасно очолив міністерства війни та громадських земель. Райко Даскалов став міністром сільського господарства, Цанко Церковський — міністром освіти, Александр Димитров — міністром внутрішніх справ, а Марко Турлаков — міністром залізниць, пошти і телеграфу та виконувачем обов'язків міністра юстиції. Додаткові міністерства, які займали Стамболійський і Турлаков, навмисне залишили вакантними на випадок, якщо Широкі соціалісти відмовляться від своєї ворожості до коаліції. Уряд мав лише 112 із 233 місць у Народних зборах, але Стамболійський, сумніваючись, що його опоненти з правих і лівих зможуть об'єднатися, був упевнений, що має достатньо голосів для управління протягом наступних вирішальних місяців [30, с. 48].

У 1919 році в Болгарії склалася ситуація, за якої стало неможливим дотримуватися багаторічної практики, коли уряд, затверджений монархом (як правило, з представників однієї-двох партій), проводив вибори у вигідному для

себе руслі. Ймовірно, вперше за останні десятиліття волевиявлення електорату, попри всі очевидні недоліки виборчої кампанії, найбільш адекватно відображало політичні вподобання в суспільстві.

Борис III надав Стамболійському як лідеру партії, що завоювала найбільшу кількість місць у парламенті, прем'єрські повноваження з правом формування кабінету. Однак очевидна, як могло здатися, перспектива його створення в суто "лівому" варіанті була не більше ніж ілюзією.

Першим значним актом уряду було арештувати тих членів кабінету Радославова, які ще залишалися в країні. Також були заарештовані низка депутатів і журналістів, які гаряче підтримували війну, а також офіцери та чиновники, звинувачені у злочинах на окупованих територіях. До останньої категорії входили лідери македонських організацій. Водночас у Народних зборах був представлений «Закон про суд і покарання винних у національній катастрофі». Це рішення спочатку було ухвалено Управлінською радою Союзу, яка керувалася бажанням продемонструвати союзникам розрив Болгарії з минулим і міркуваннями простої справедливості. Закон також очікувано мав широку народну підтримку. Перед поверненням до Парижа Стамболійський розглядав ідею створення «Народного суду» для судового розгляду обвинувачених. Комуністи, власне, вимагали цього. Однак партнери БЗНС із правих зуміли домогтися вилучення цього положення, і закон, ухвалений 22 листопада, передбачав судовий розгляд у цивільних судах [32, с. 218].

Хоча БЗНС представив схему своєї реформаторської програми на відкритті Народних зборів, він вагався з просуванням її законодавчого втілення. Парламентська основа була хиткою, а Стамболійський перебував за кордоном — він підписав Нейїський договір 27 листопада.

Нейїський мирний договір мав катастрофічні наслідки для Болгарії. Країна втратила значну частину своєї території, зокрема вихід до Егейського моря. Крім того, на Болгарію було накладено жорсткі військові обмеження: заборонялося мати армію чисельністю понад 20 тисяч осіб, авіацію та військово-морський флот [3].

Економічно договір також став важким ударом. Болгарія була зобов'язана виплатити 2250 мільйонів золотих франків репарацій протягом 37 років. Ці умови лише поглибили й без того складне економічне становище країни. Невдоволення населення вилилося в масові протести. Вже через два дні після підписання договору в Софії відбулася масова демонстрація проти його грабіжницьких умов, зростання податків і дорожнечі. Напруга зростала: 27 грудня 1919 року розпочався страйк залізничників та робітників зв'язку, а 23 грудня — загальний політичний страйк [32, с. 24].

Комуністи організовували численні мітинги, страйки та демонстрації. Уряд відповів на це, залучивши поліцію та воєнізовані селянські загони, відомі як «Помаранчева гвардія» — прихильників А. Стамболійського. У відповідь на урядові репресії комуністи ініціювали загальний політичний страйк, що тривав з 29 грудня 1919 року до 3 січня 1920 року [30, с. 49].

Навіть після завершення цього страйку залізничники продовжували протест ще майже два місяці, завдаючи значних економічних збитків країні. Завдяки активним діям влади, яка застосовувала поліцію та військо проти страйкарів, а також через розкол у страйковому комітеті, 19 лютого 1920 року залізничний страйк було припинено. Таким чином, спроба комуністів повалити уряд А. Стамболійського виявилася невдалою, проте соціальна напруга в країні залишилася високою.

Основними причинами великого зимового страйку були амбіції комуністів, страх соціалістів залишитися позаду та дуже реальні нестатки, які терпіли міські робітники. Становище робітничого класу дійсно було серйозним, адже інфляція значно випередила заробітну плату, і багато основних товарів, зокрема їжу та паливо, було важко дістати за будь-які гроші.

Зі свого боку, БЗНС був готовий прийняти виклик комуністів і вже почав готуватися до протистояння з робітничим класом та його. 31 грудня уряд мілітаризував транспортну та комунікаційну галузі. Робітників мобілізували, а тих, хто не з'явився на роботу, виселяли з державних квартир, позбавляли

продовольчих карток і погрожували військовими судами. Кілька лідерів Комуністичної партії були заарештовані, а решта пішли в підпілля [56, s. 52].

Перед лицем цього рішучого контрнаступу аграріїв керівництво БКП похитнулося і зламалося. 5 січня воно оголосило про припинення загального страйку. Транспортні та комунікаційні робітники, а також шахтарі Перника продовжували триматися, але 19 лютого весь страйковий рух остаточно зазнав краху.

Стамболійський прагнув перемогти комуністів, а не розчавити їх. Він усе ще вважав БКП етатичною організацією і стверджував, що щойно робітники замінять юристів та інтелігентів у своєму керівництві на людей зі своїх лав, вони знайдуть порозуміння з БЗНС. Він також знав, що настав час просувати власні програми, і що страх перед комуністами змусить праві партії погодитися на аграрні плани реформ.

Тривалий страйк залізничників та інші прояви невдоволення народу свідчили про високу соціальну напругу в Болгарії та нездатність уряду ефективно розв'язувати назрілі проблеми. Прем'єр-міністр А. Стамболійський, вважаючи причиною цього політичну неоднорідність уряду, вирішив позбутися своїх коаліційних союзників — представників Народної та Прогресивно-ліберальної партій [26, с. 58].

З цією метою він заручився згодою царя на розпуск Народних зборів та призначення дострокових виборів. БЗНС сподівався на беззаперечну перемогу. Проте вибори, що відбулися наприкінці березня 1920 року, хоча й принесли селянській партії найбільшу кількість місць у новому парламенті, не стали її тріумфом, оскільки отримані 110 мандатів не становили абсолютної більшості. Решта місць у Народних зборах розподілилася так: БКП — 50; Демократична партія — 24; Народна партія — 14; інші партії разом — 31 місце [57, с. 219].

Їхні результати (Додаток Б. таблиця 2) показали зростання підтримки аграріїв і засвідчили нову політичну конфігурацію, що виникла після війни. Вибори залишили БЗНС за п'ять місць до абсолютної більшості. Замість формування нової коаліції Стамболійський домогся анулювання виборів

тринадцяти депутатів, зокрема дев'яти комуністів, трьох демократів і одного прогресивного ліберала. Підставою для анулювання мандатів було суворе тлумачення виборчих законів, зокрема зазвичай невиконуваної заборони місцевим посадовцям балотуватися на національних виборах. Тепер БЗНС мав незначну більшість у чотири голоси. Новий аграрний кабінет, сформований 20 травня 1920 року.

Таким чином, Наприкінці Першої світової війни Болгарія зіткнулася з глибокою та багатоаспектною політичною кризою, що стала прямим наслідком участі країни у війні на боці Центральних держав. Цей період позначився повним крахом монархічного режиму та його нездатністю реагувати на виклики часу, що призвело до докорінної зміни політичної системи.

У цей період відбулося стрімке зростання впливу масових політичних рухів, зокрема Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) під керівництвом Олександра Стамболійського, який отримав широку підтримку серед селянства, що становило більшість населення. Його прихід до влади ознаменував початок нового етапу в політичному житті Болгарії, характеризуючись спробами реалізації масштабних аграрних та соціальних реформ. Саме 1918-1919 роки стали переломними для Болгарії, заклавши основи для парламентської республіки та змінивши вектор її внутрішньої та зовнішньої політики у міжвоєнний період.

РОЗДІЛ 2. МОНОПОЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ БЗНС У БОЛГАРІЇ (1920-1922 РР.)

Стамболійський виступав за політичні зміни, які передбачали перетворення Болгарії з конституційної монархії на парламентську, а згодом на парламентську республіку з виборним главою держави. Хоча спроба встановити республіку у вересні 1918 року була невдалою, а БЗНС прийшов до влади в умовах напівокупаційного режиму Антанти, питання форми державного устрою не змінилося. Конституційна монархія та її правова основа — Тирновська конституція — були збережені. Однак уже в програмі БЗНС 1919 року акцент робився на непорушності лише демократичних конституційних положень та розширенні прав парламенту.

Такий вибірковий підхід до статей конституції дозволив надалі суттєво скоригувати буржуазно-демократичний режим, що склався в попередній період. Повне заперечення землеробами режиму особистої влади монарха на практиці призвело до позбавлення глави держави низки його прерогатив: він став скоріше царювати, але не правити. Фактично припинили діяти ті змінені свого часу положення конституції, які передавали монарху частину законодавчих повноважень Народних зборів. Це перекреслювало норми попередньої державно-правової та політичної практики, згідно з якими монарх мав реальну перевагу над парламентом [56, s. 58].

Борис III, зберігши (тепер скоріше формально) право промудрації законів (опублікування), по суті, не користувався іншими можливостями контролю за діяльністю парламенту. Він не накладав вето на ухвалені закони, не вирішував питання про розпуск і призначення дати виборів Народних зборів. Останнє стало прерогативою керівного органу БЗНС. Були обмежені й виконавчо-розпорядчі функції монарха.

У матеріалах XVI (1921 р.) та XVII (1922 р.) з'їздів БЗНС містилася ідея про відповідальність уряду не перед царем і Народними зборами, а перед керівними органами селянської партії. До її реалізації "землероби" наблизилися в лютому 1923 року, коли Верховна союзна рада БЗНС прийняла відставку уряду, і Стамболійському було знову доручено сформувати новий кабінет міністрів. Таким чином, у період правління "землеробів" цар Борис III практично був усунений від процедур призначення та усунення міністрів. Крім того, Борис III не представляв країну на міжнародній арені [36, s. 52].

Фактична втрата монархічним інститутом низки законодавчих повноважень не призвела до перетворення парламенту на привілейований орган вищої державної влади – керівні позиції в державному управлінні на всіх рівнях намагалася забезпечити собі урядова партія. XVI з'їзд БЗНС намітив, у дусі програми 1919 року, низку заходів, питання про які уряд мав поставити перед XIX Звичайним народним зібранням, а останнє – узаконити їх. Діяльність "землеробської" парламентської фракції регламентувалася спеціальними "Правилами", що встановлювали жорстку дисципліну всередині неї. Керувало фракцією бюро, яке визначало завдання кожного депутата [44, s. 52].

БЗНС фактично контролював весь механізм нормотворення. Завдяки тому, що фракція "землеробів" була найчисленнішою в різношерстому за складом XIX Звичайному народному зібранні, Союз забезпечив собі провідні позиції в бюро, що керувало парламентськими сесіями, а також у всіх 15 парламентських комісіях. Таким чином, для опозиційних сил Народне зібрання стало лише політичною трибуною, але не інструментом для реальної протидії режиму.

Саме тому буржуазія створювала поза парламентом різні товариства на захист приватної власності, всіляко намагалася вивести свої капітали та нерухомість з-під дії "землеробських" законів, зверталася за допомогою до органів Антанти. Саме під тиском Міжсоюзних військово-контрольної та репараційної комісій було суттєво скориговано низку законів нової влади: стало можливим відкупитися від несення трудової повинності, було призупинено слідство над винуватцями військових поразок Болгарії, гальмувалася реалізація закону про аграрну реформу, скасовано закон про Консорціум.

Складна внутрішня та зовнішньополітична ситуація, що посилювалася браком власних адміністративно-управлінських кадрів, кваліфікованих фахівців у господарській та діловій сферах (у державному апараті зберігало свої позиції попереднє чиновництво), змусила керівництво БЗНС відмовитися від програмних установок на децентралізацію системи державного управління та взяти курс на посилення виконавчої влади. Остання намагалася спиратися на низку нових установ, що створювалися як апарат для проведення реформ. До нього землероби зобов'язували підключатися й органи місцевого самоврядування — окружні та общинні ради [8].

В умовах, коли парламент не міг бути використаний опозицією для опору політиці правлячої партії, особливої гостроти набула боротьба за оволодіння цими місцевими представницькими органами. Але й такий шлях виявився, по суті, закритим для буржуазних партій, оскільки провідною силою в сільській громаді залишався БЗНС, а в міській значні позиції мала БКП. Все це посилювало ворожість буржуазного табору до обох партій.

Історична наука загалом негативно оцінює досягнення БЗНС за роки його перебування при владі. На Заході книга Поля Жантіжона «Болгарська драма», єдиний ґрунтовний виклад про аграрний уряд західною мовою, мала тривалий вплив. Жантіжон, балканський кореспондент газети *Le Temps*, не був прихильником аграріїв і описував Стамболійського як корумпованого, неосвіченого демагога, чиї ідеї зводилися до ненависті до міст та їхніх мешканців — політиків, бізнесменів та інтелігенції, яких він нібито прагнув

знищити. Він вважав аграріїв загалом зарозумілими, напівцивілізованими варварами, ворогами сучасного світу. Оскільки цей портрет підтверджує уявлення про селян та селянські рухи, які поділяє більшість соціальних науковців, він став майже стандартом у західній науці [45, s. 214].

Натомість комуністичні історики тепер виявляють більше поваги до аграріїв, ніж їхні попередники, яким доводилося мати з ними справу безпосередньо. Сучасні радянські та болгарські історики зображують Стамболійського як прогресивного діяча, який висловлював справжні прагнення селянства, і як раннього мученика фашизму. Проте, на їхню думку, він був приречений від початку через свою фатальну помилку — віру в те, що капіталістичне суспільство можна реформувати, не знищуючи його, що «вовки можуть бути ситі, а вівці цілі» [10].. Відкинувши керівництво робітничого класу та його партії на користь своєї етатичної ідеології, що заперечувала класову боротьбу, він неминуче бачив, як його реформи спотворюються буржуазією, а його уряд зазнає краху

Хоча обидва ці висновки далекі від істини, вони порушують важливі питання інтерпретації та оцінки, які слід розглянути перед аналізом окремих аграрних реформ.

21 травня 1920 року Борис III видав указ, що затверджував склад нового, тепер уже однорідного землеробського уряду на чолі з А. Стамболійським.

Сформований кабінет офіційно не запропонував нового документа замість програми свого попередника. Більшість із 25 пунктів попередньої програми, які стосувалися виключно внутрішніх, соціальних аспектів, могли бути підтримані майже всіма політичними партіями (окрім комуністів та лібералів, що програли війну). Однак ще 20 лютого 1920 року, викладаючи у XVIII Звичайному народному зібранні мотиви його розпуску, Стамболійський сформулював першочергове й водночас дуже загальне завдання майбутнього стабільного уряду — «продовжити політику відновлення авторитету влади». На друге місце він поставив "виконання важких умов мирного договору", тим самим особливо підкреслюючи новизну ситуації, що склалася для країни з

точки зору її, перш за все, міжнародного, а також внутрішнього становища. Що ж до повсякденної, рутинної діяльності такого уряду, то її визначеність зумовлювалася принциповою установкою на «глибокі соціальні реформи в дусі часу», покликані "остаточно оздоровити та зміцнити болгарський державний організм»[4].

Серед пунктів програми попереднього коаліційного уряду значну питому вагу мали ті, що відображали програмні установки БЗНС, оприлюднені на XV з'їзді в червні 1919 року. Більше того, вони містили положення, що становили ідейну платформу останньої роботи Стамболійського "Принципи Болгарського землеробського народного союзу". Тому цілком логічним виглядало небажання нової виконавчої влади, що так важко затверджувалася, пов'язувати себе набором виключно власних зобов'язань. Дійсно, завдання вдосконалити та суворо застосувати закон про конфіскацію нечесно нажитих багатств, скоротити адміністративно-чиновницький апарат, посилити національне виробництво в усіх галузях, організувати адміністрацію та правосуддя відповідно до духу часу, покращити становище безземельних та пролетаризованих мас, а також інвалідів, захистити село від експлуатації, забезпечити трудову земельну власність та низку інших надавали широке поле для цілком конкретної та невідкладної діяльності однорідного уряду землеробів [56, s. 60].

Відсутність співпраці з боку старих партій, які не бажали займати другорядне місце після аграріїв або брати на себе відповідальність за реалізацію їхньої політики, змусила аграрний уряд призначати менш кваліфікований персонал. Крім того, багато безпринципних бюрократів намагалися приєднатися до БЗНС, щойно той прийшов до влади. Союз намагався їх відсіювати, але багатьом вдалося стати аграріями і дискредитувати БЗНС своєю нечесністю, як вони це робили раніше з іншими партіями.

Залишається питання відданості аграрного уряду верховенству закону. Його критики справа звинувачували його в ігноруванні конституції та традиційних юридичних процедур на користь «більшовицьких методів». З

іншого боку, комуністи дорікали БЗНС за неспроможність розробити та використовувати «революційну законність», щоб витіснити буржуазію з її закріплених позицій влади. Аграрії були віддані ідеї фундаментальних змін у структурі болгарського суспільства. Водночас значна частина професійної бюрократії та судової системи виступала проти аграрних цінностей загалом і проти більшої частини, якщо не всієї, програми аграрних реформ. У такій ситуації немає універсальної формули, яка могла б гарантувати державним діячам успіх. Повна відданість букві закону могла б легко послабити аграрні реформи і надати опозиції щит, за яким вона могла б працювати над поваленням уряду «законними засобами». Досвід Веймарської республіки є повчальним прикладом фетишизації законності та її можливих наслідків. З іншого боку, повне ігнорування законності заради примусових змін за будь-яку ціну могло б знищити саму ідею закону, відкривши шлях до необмеженого правління сили. Досвід Радянського Союзу може слугувати прикладом у цьому випадку. Аналіз аграрних реформ та їх реалізації покаже, що критики як лівих, так і правих поглядів мали рацію. Аграрії не впадали в жодну з крайнощів. Хоча вони відмовилися грати за правилами своїх ворогів, вони не відкидали концепцію «правил» повністю [30, с. 50].

Хоча ідеологія Стамболійського надихала такі мрії та лежала в основі програми аграрних реформ, вона не була єдиним фактором, що формувала програму. Нейїський договір, підпорядкування міжсоюзницьким комісіям із роззброєння та репарацій, а також необхідність знайти негайні рішення для таких проблем, як переселення тисяч біженців, житлова криза та багато інших, визначали значну частину програми. Конкуренція за голоси з традиційними партіями та комуністами формувала іншу частину. Практична програма аграріїв демонструвала захоплюючу суміш ідеології, необхідності та політики, з творчими проривами та несподіваними невдачами, що зазвичай з'являються, коли «ідеологічні люди» переходять від холодної опозиції до побудови нового світу з матеріалів старого [56, s. 52].

Аграрний уряд негайно приступив до реалізації позиції БЗНС щодо милітаризму. Безумовно, роззброєння вимагалось Нейїським договором, але аграрії з ентузіазмом підтримали його як виконання однієї зі своїх головних цілей. Ще до підписання договору Стамболійський виступив перед зборами офіцерів софійського гарнізону, щоб пояснити свою політику. Він привітав їх за майстерність, мужність і почуття обов'язку, виявлені під час війни, і запевнив, що не вважає їх відповідальними за поразку Болгарії. Водночас він заявив, що Болгарія матиме нову, мирну зовнішню політику, і що місце військових в уряді та суспільстві не може залишатися незмінним. Попросивши часу, щоб довести ефективність себе та своєї програми, він закликав офіцерів зберігати політичну нейтральність. У Народних зборах аграрії передали збройні сили з-під контролю царя уряду. Низку адміністративних посад, зокрема в Міністерстві війни, які традиційно займали офіцери, передали цивільним, а придворні функціонери втратили свій військовий статус. За роки при владі аграрний уряд не підтримував армію навіть на рівні, дозволеному мирним договором [59].

Щодо самої монархії, Стамболійський не приховував, що волів би республіку. Однак ситуація в Болгарії робила це «практичним питанням», у якому слід було враховувати позицію союзників. За цих обставин він був готовий прийняти Бориса III, за умови, що молодий цар залишатиметься задоволеним роллю символічної фігури. Стамболійський заявив на XVI Аграрному конгресі, що Борис засвоїв уроки помилок свого батька, і що без підтримки політичних партій він не зможе створити особистий режим, навіть якби захотів. Але він додав, що всі монархи — «отруйні змії», і якщо болгарський спробує вкусити, БЗНС має засоби, щоб вирвати його ікла [7].

Хоча демілітаризація та припинення особистого режиму в політиці були досягненням значної частини довоєнної програми БЗНС, ці заходи тепер були лише передумовами для ширшої серії реформ. Щоб подолати відсталість Болгарії та втілити свої концепції соціальної справедливості, аграрії спиралися на інструменти, що впливали з їхньої ідеології та досвіду. Найважливішими з них були концепція «трудової власності», кооперація, обов'язкова трудова

служба та освіта. На цих чотирьох стовпах базувалася програма аграрних реформ.

Так само, як «приватна власність» і «соціальна або комунальна власність» є фундаментальними ідеями для капіталізму та соціалізму, ідея «трудової власності» [трудова собственост] стала наріжним каменем аграрної політики та вплинула на формування кількох реформ БЗНС. У невеликій книзі, опублікованій у 1923 році після виходу з кабінету, Райко Даскалов стверджував, що розробив основний принцип у в'язниці в 1916 і 1917 роках. За його словами, він прийшов до нього, розмірковуючи про занепад Римської імперії. Рим упав, вважав він, тому що власність зосередилася в руках багатих. Великі маєтки витіснили незалежного фермера, позбавивши імперію найкращого джерела міцної сили. Болгарія, продовжував він, схожа на Стародавній Рим, де старі партії відіграють роль патриціїв, а БЗНС захищає справу плебеїв. Щоб запобігти повторенню римського досвіду, Даскалов запропонував Болгарії прийняти принцип: «Земля належить тим, хто її обробляє». «Ніхто не повинен мати більше землі, ніж він і його сім'я можуть обробити. Кожен повинен мати достатньо землі, щоб забезпечити роботу для своєї сім'ї та бути самодостатнім». [56, s. 64].

Твердження Даскалова про відкриття цього принципу, ймовірно, містить зерно правди — концепція трудової власності та земельна реформа, що з неї випливали, майже напевно народилися в безперервних дискусіях ув'язнених аграрних лідерів. Аграрії визначали «трудова власність» як майно, яке безпосередньо використовується його власником для забезпечення себе та своєї сім'ї. Селянська ферма, ремісничка майстерня та інструменти, книги інтелігента — усе це була трудова власність. Маєток, оброблюваний найманими працівниками, капітал банкіра, акції інвестора — не вважалися такими. Спроби знайти попередників трудової власності в російській селянській общині з її періодичним перерозподілом землі залежно від змін у робочій силі сім'ї або в радянському Декреті про землю не зовсім точні. Насправді ідея не була новою

чи незвичайною, оскільки вона часто з'являлася в доіндустріальних суспільствах. Ми звикли до багатьох складних форм власності, що наражаємося на небезпеку забути, що «трудовий принцип» відігравав роль у нашому власному минулому [40, s. 12].

Використання аграрним урядом ідеї трудової власності найкраще видно в його земельній реформі. Хоча Болгарія не страждала від земельної аристократії, постійне зростання населення в роки перед війною створило клас безземельних селян і значну кількість дрібних наділів. На іншому полюсі воєнні прибутки від спекуляцій і торгівлі впливом створили великі маєтки для успішних бізнесменів і політиків. Приплив 450 000 біженців із територій, переданих Греції та Югославії, зробив потребу в перерозподілі землі ще нагальнішою.

Проте навіть аграрний уряд обережно втручався у відносини між землею та її власником. Тому він діяв повільно, заручаючись підтримкою селян перед кожним кроком. Принципи реформи вперше були представлені на XV Аграрному конгресі в червні 1919 року і схвалені переважною більшістю. Потім дружби БЗНС були запрошені провести збори для обговорення реформи. Після того, як селянські збори висловилися на підтримку реформи, БЗНС опублікував проєкт законодавства 17 лютого 1920 року і домагався його ухвалення та впровадження протягом наступних десяти місяців [46, s. 66].

Реформа проходила у два етапи. Першим було створення державного земельного фонду для розподілу серед безземельних селян і дрібних власників. Уряд поспішав із цим етапом, оскільки публікація проєкту законодавства спонукала великих землевласників почати розпродавати свої землі. У червні аграрії провели через Народні збори закон, який зупиняв приватний продаж певних категорій землі. Посилаючись на принцип трудової власності, реформа оголосила всю землю площею понад чотири гектари, що належала відсутнім власникам, предметом конфіскації. Крім того, закон встановив максимальний розмір володіння у тридцять гектарів орної землі на домогосподарство, що вважалося більш ніж достатнім для забезпечення потреб будь-якої сім'ї. Максимальні розміри також були встановлені для лісових і пасовищних земель.

Вони варіювалися від двадцяти гектарів на рівнинах і в долинах до п'ятдесяти гектарів у гірських районах. Власник міг зберегти своє володіння, лише надавши докази, що протягом трьох років він перетворить його на виробництво фруктів і овочів або використає як місце для промислового підприємства. Цей виняток із загального спрямування реформи є значущим, оскільки він вказує, що бачення аграріями рівності не засліплювало їх щодо потреби в ефективнішому сільському господарстві та промисловому зростанні [63].

Компенсація за конфісковану землю виплачувалася за прогресивною шкалою. За перші десять гектарів уряд платив середню ринкову ціну, що діяла в регіоні між 1905 і 1915 роками. За наступні двадцять гектарів виплачувалося 90% від вартості 1905–1915 років, за наступні двадцять — 80%, за наступні п'ятдесят — 70%, за наступні сто — 60%, і за кожен гектар понад двісті — 50%. Таким чином, реформа передбачала часткову експропріацію майна старих землевласників. Відповідальність за адміністрування цього закону спочатку поклали на місцеві органи влади та спеціальну комісію при Міністерстві сільського господарства. Ця система виявилася незадовільною, особливо в регіонах, де місцева влада не була в руках аграріїв. Заможні землевласники часто могли підкупити місцевих чиновників, щоб ті ігнорували їхні маєтки, дозволяли розділити право власності між членами сім'ї або надавали винятки. Невдача існуючої бюрократії в суворому виконанні закону змусила аграріїв створити новий механізм забезпечення виконання на другому етапі реформи. Це було втілено в «Законі про трудову власність на землю», який пройшов остаточне читання в Народних зборах 25 квітня 1921 року [45, s.69].

Цей закон, остаточне втілення земельної реформи БЗНС, відкрив нові джерела землі для розподілу. Земля, що належала монастирям, але не оброблялася ченцями, підлягала конфіскації. Земля, що належала Національному та Сільськогосподарському банкам, а також усі державні орні землі, які не оброблялися, були додані до державного земельного фонду. Безземельні селяни та дрібні власники могли купувати землю з фонду за ціною на 20% вище від вартості 1905–1915 років. Цю суму потрібно було сплатити

протягом двадцяти років, протягом яких землю не можна було перепродавати, а якщо земля не використовувалася для сільськогосподарських цілей, уряд зберігав право її повернути. Для сприяння консолідації роздроблених ділянок дрібним власникам пропонувалося здавати свої розрізнені смуги в обмін на нову землю. Аналогічно, дрібних власників у перенаселених районах заохочували обмінювати свою землю на більшу, консолідовану ферму в незаселеному регіоні [30, с. 52].

Для адміністрування нового закону уряд створив «Директорат трудової власності на землю» при Міністерстві сільського господарства. Цей орган створив районні філії для обстеження землі, ухвалення рішень про конфіскацію, визначення цін для компенсації та перепродажу землі бідним селянам незалежно від існуючих місцевих властей. Його рішення могли оскаржуватися до Провінційної комісії Директорату, чиї рішення були остаточними і не підлягали оскарженню в судах.

Хоча Директорат працював ефективніше, ніж попередній механізм реформи, він не досяг усього, на що сподівалися. Очікувалося, що державний земельний фонд збере близько 230 000 гектарів. До моменту повалення уряду в червні 1923 року було накопичено менше 82 000 гектарів [44, s. 70].

На думку польського історика Я. Рубаха, аграрна реформа БЗНС, хоча й була значним кроком до демократизації націоналістичних відносин, не виправдала покладених на неї сподівань. З одного боку, Болгарія не мала великої кількості земельних ділянок, придатних для поділу (тому обсяг землі, накопиченої у фонді, був порівняно невеликим). З іншого боку, її розподіл відбувався надто повільно. Станом на 1923 рік влада змогла задовольнити звернення лише чверті заявників [47, s. 253].

Уряд також використовував ідею трудової власності для пом'якшення гострої житлової кризи в містах. Як і в земельній реформі, були встановлені норми, вище яких не було абсолютного права на власність. Міські житлові комісії, що діяли при Міністерстві внутрішніх справ, дозволяли одну кімнату на орендаря, дві кімнати та кухню для сімей, з додатковою кімнатою на кожних

двох дітей старше чотирнадцяти років. Вони мали право виселяти орендарів, які мали більше цього, і передавати простір бездомним міським жителям. Цікаво, що комісії також мали повноваження діяти проти державних установ, які займали занадто багато простору. Цей захід не приніс аграріям нових друзів у бюрократії [36, с. 28].

Уряд також використовував ідею трудової власності для пом'якшення гострої житлової кризи в містах. Як і в земельній реформі, були встановлені норми, вище яких не було абсолютного права на власність. Міські житлові комісії, що діяли при Міністерстві внутрішніх справ, дозволяли одну кімнату на орендаря, дві кімнати та кухню для сімей, з додатковою кімнатою на кожних двох дітей старше чотирнадцяти років. Вони мали право виселяти орендарів, які мали більше цього, і передавати простір бездомним міським жителям. Цікаво, що комісії також мали повноваження діяти проти державних установ, які займали занадто багато простору. Цей захід не приніс аграріям нових друзів у бюрократії [56, с. 52].

БЗНС закликали до створення кооперативів, і було створено Національний магазин, щоб надати цьому руху центральне спрямування. Однак без урядового заохочення кооперативи було важко організувати та підтримувати, і дружби зосередилися на розвитку селянської політичної свідомості, майже виключивши їхні економічні функції. Аграрний уряд тепер спонукав дружби відновити свої зусилля щодо кооперації. Стамболійський писав, що політична та економічна діяльність дружб мають бути як брат і сестра, і Управлінська рада БЗНС ухвалила нові правила для сприяння кооперації. Кожен аграрій, постановила вона, повинен належати до кооперативу. Самі кооперативи, однак, мали бути відкритими для всіх селян у селі і не мати політичних функцій. Метою ради було об'єднати всіх болгарських селян у національну кооперативну мережу [64].

Уряд намагався просувати кооперативний рух різними способами. Сільським чиновникам було доручено допомагати у створенні кооперативів; Національному, Сільськогосподарському та Кооперативному банкам було

наказано полегшити умови кредитування для них; уряд намагався створити національний кооператив для маркетингу зерна. Останній захід, створення так званого Зернового консорціуму, який розпочав діяльність у листопаді 1919 року, був найамбітнішим кооперативним проектом уряду.

Поєднання аграрного відчуття соціальної справедливості з їхнім прагненням сприяти економічному розвитку надихнуло найвідомішу з їхніх реформ — Обов'язкову трудову службу (ОТС). Мотивація цієї реформи, яка привернула значну увагу за кордоном і яку аграрії вважали своїм найгордішим і найоригінальнішим досягненням, включала бажання прищепити молоді почуття обов'язку, замінити націоналістичну індоктринацію, отриману під час військової служби, практичною освітою, зламати бар'єри між містом і селом, змушуючи молодих людей із міст і сіл працювати пліч-о-пліч у трудових батальйонах, а також мобілізувати робочу силу для роботи над проектами національного розвитку [44, s. 72].

Закон про Обов'язкову трудову службу набув чинності 14 червня 1920 року. У початковій формі він зобов'язував усіх чоловіків, які досягли 20 років, і всіх жінок, які досягли 16 років, до призову на трудову службу. Для чоловіків термін служби становив один рік, для жінок — шість місяців. Ніхто не мав права купувати звільнення або відправляти замість себе замісника. Для управління новою інституцією закон створив Генеральний директорат Обов'язкової трудової служби при Міністерстві громадських земель, чії агентства відповідали за підготовку системи призову, транспортування робітників до їхніх проектів і забезпечення їх постачанням. Крім того, «Вища трудова рада», що складалася з директора та головних секретарів міністерства, мала повноваження вибирати проекти для служби [8].

Перший призов трудоваків, як називали членів трудової армії, відбувся в листопаді 1921 року. Було викликано сорок тисяч, із яких тридцять тисяч фактично служили; решта купили звільнення, були звільнені за станом здоров'я або просто не з'явилися. Для керування їхньою роботою ОТС постійно наймала значну кількість «спеціалістів» — агрономів, інженерів та інших технічних

керівників, а також офіцерів, навчених у школі ОТС у Софії. Багато колишніх військових офіцерів пройшли цей курс і були найняті як командири трудових взводів. Трудоваки отримали уніформу, що складалася з чобіт, туніки та бриджів із обмотками, кепки та пальта взимку, солом'яного капелюха та лляного костюма влітку. На грудях вони носили медаль із гаслом «Працею для Болгарії». Житлом слугували колишні армійські казарми, де вони проходили програму орієнтації та навчання. Під час роботи над проєктами вони жили в наметах [9].

Освіта — це інструмент, який одне покоління використовує для формування наступного. Аграрії мали майже віру XVIII століття в силу освіти змінювати суспільство, і їхня освітня програма, навіть більш чітко, ніж інші реформи, показує, як вони хотіли розвивати Болгарію.

Реформуючи школи, аграрії насамперед прагнули зробити освіту доступнішою, особливо для сільської молоді. На додаток до традиційних чотирьох років обов'язкової безкоштовної початкової освіти, їхнє законодавство передбачало три роки подальшого навчання в прогімназії та будівництво прогімназій у кожній місцевості з двадцятьма або більше дітьми шкільного віку. Ця програма, природно, вимагала значного збільшення шкільного будівництва та кількості вчителів, і аграрії збільшили фонд для позик на будівництво шкіл із 20 000 000 до 120 000 000 левів. Села закликали створювати кооперативи для зведення будівель і закупівлі підручників та інших матеріалів, а місцевим чиновникам дозволялося залучати трудоваків із ОТС для роботи над шкільними будівельними проєктами. Було відкрито п'ять нових інститутів для підготовки вчителів, три з них — в Іхтімані, Старій Загорі та Бялій Черкві — за межами міських центрів Болгарії. Лише в фізичному плані аграрне освітнє досягнення було вражаючим. За час їхнього перебування при владі аграрії відкрили 311 нових початкових шкіл і понад вісімсот прогімназій [44, s. 74].

Аграрії були переконані, що правильна освітня система може прискорити розвиток національної економіки. Краще освічені фермери, ремісники,

інженери та інші професіонали зробили б Болгарію продуктивнішою. Тому аграрії змінили шкільні навчальні програми, приділяючи більше часу практичним предметам, зокрема сільському господарству та прикладним наукам.

Аграрні реформи зустріли ворожість із боку потужних елементів болгарського суспільства. У Народних зборах партії традиції засудили земельну реформу як напад на «священні права власності». Після її ухвалення стара бюрократія робила все можливе, щоб перешкодити втіленню її духу. Зі свого боку, комуністи засудили реформу як шахрайство, яке увічнить класові поділи в селі, і закликали своїх сільських послідовників ігнорувати її. Обов'язкову трудову службу праві зневажали як селянську спробу принизити заможних, більш культурних громадян Болгарії. Комуністи характеризували її як повернення до турецького феодалізму і закликали своїх прихильників ухилятися від обов'язків. І ліві, і праві вбачали в аграрних освітніх реформах свідчення «браку культури» селян. Опозиція до зовнішньої політики Стамболійського була не менш інтенсивною. Ні армія, ні жандармерія не могли бути повністю надійними, тоді як із лівого боку комуністичні та соціалістичні профспілки і «робітничі клуби» становили постійну загрозу [55, s. 221].

За таких обставин аграрії усвідомлювали, що для виживання, не кажучи вже про трансформацію Болгарії, вони повинні розвивати власні інструменти влади. Цей процес розпочався одразу після формування першого аграрного уряду і проходив за двома напрямками. По-перше, БЗНС почав заміщати власний механізм на парламент і урядову бюрократію. По-друге, аграрії діяли проти обмежень на виконавчу владу, зменшуючи роль традиційних болгарських «стримувань і противаг» на користь принципу «єдності державної влади».

Як лідери уряду меншості з жовтня 1919 до березня 1920 року, а потім із більшістю лише в чотири голоси в Народних зборах, аграрії знали, що не можуть дозволити собі розкіш тривалих парламентських боротьб або допустити будь-яку розхлябаність у власних лавах. Спочатку вони намагалися розробляти

та обговорювати свою законодавчу програму на щорічних конгресах БЗНС. Коли це виявилось занадто громіздким, XVI Конгрес Союзу в 1921 році проголосував за створення «Верховної союзної ради», що складалася з національних офіцерів БЗНС, Ради міністрів і одного обраного представника від кожного району країни. Вона збиралася протягом тижня перед повними конгресами БЗНС і, по суті, функціонувала як заміник парламенту, оскільки її рішення були обов'язковими для всіх аграрних депутатів у Народних зборах [46, s. 57].

Аграрії також намагалися обходити бюрократію під час реалізації деяких своїх реформ. Прикладом було призначення незалежних від існуючих місцевих урядів органів для проведення земельної реформи. Закон про місцевий нагляд за школами та заохочення кооперативів також були прикладами зусиль аграріїв створити чутливі адміністративні інституції. Формування Помаранчевої гвардії показало спробу аграріїв знайти заміну ненадійним поліцейським і військовим силам, які були в їхньому розпорядженні.

Тим часом проблема зміцнення режиму БЗНС почала переростати у проблему утримання ним влади. Уже в 1921 році керівництво Союзу мусило приділяти особливу увагу впорядкуванню складу та діяльності "дружб", які втрачали значення його надійних опорних ланок, посиленню дисципліни в партії, чистці її лав, звільненню від випадкових попутників. На той час БЗНС включав величезну, постійно зростаючу, важкокеровану масу, до якої вливалися особи, ніяк не пов'язані з селом. Однак справа була не стільки в різномірності соціального складу селянської партії, скільки в її дрібнобуржуазній політичній нестійкості та обмеженості.

Спроба керівництва БЗНС розширити опору партії та режиму в цілому через створення власного сильного кооперативного, профспілкового та молодіжного руху не дала значних результатів. Провідні позиції в кооперативному русі зберігали Демократична партія та РДП, а в профспілковому, що був переважно складовою частиною робітничого руху,

переважали комуністи та соціал-демократи. Молодіжний землеробський союз робив лише перші кроки [56, s.75].

Реформи уряду БЗНС, хоча й були спрямовані на соціальне оновлення та відповідали потребам переважно сільського населення, водночас обмежували економічні інтереси заможних верств суспільства. Це спричинило значне нехвалення політики А. Стамболійського серед багатьох болгар.

Особливо непопулярними виявилися закони, що обмежували демократичні свободи, зокрема закони про пресу та державну службу, прийняті для запобігання комуністичному екстремізму. Уряд почав застосовувати відкритий терор проти своїх опонентів, незалежно від їхньої політичної приналежності. В країні почастишали випадки політичних убивств, а нічні обшуки, що їх проводили "оранжисти", порушуючи права людини, стали звичним явищем. Інтелігенція та міське населення особливо гостро реагували на ці дії, звинувачуючи чинний уряд в "оранжевому" більшовизмі. Значною мірою саме через ці обставини позиції уряду А. Стамболійського виявилися не такими міцними, як могло здатися на перший погляд.

Таким чином, період 1920 -1922 рр. у Болгарії характеризувався послідовною монополізацією влади Болгарським землеробським народним союзом (БЗНС) під керівництвом Олександра Стамболійського. Після перемоги на виборах, БЗНС, спираючись на широку підтримку сільського населення, почав активно впроваджувати свою аграрну та соціальну програму, що мала на меті корінну перебудову болгарського суспільства на засадах "селянської держави".

Цей процес супроводжувався посиленням авторитарних тенденцій у політиці БЗНС. Уряд Стамболійського, прагнучи реалізувати свої реформи та протистояти опозиції (як традиційним партіям, так і комуністам), вдавався до обмеження політичних свобод та переслідування опонентів. Були введені закони, що обмежували діяльність опозиційних партій та преси, а також створювалися власні парамілітарні формування, такі як "Помаранчева гвардія", для забезпечення порядку та підтримки уряду.

Незважаючи на значні успіхи у проведенні аграрної реформи, освітніх та соціальних перетворень, політика БЗНС призвела до поляризації болгарського суспільства. Наростало невдоволення з боку міського населення, інтелігенції, армії та частини політичних еліт, які відчували загрозу своїм інтересам та впливу. Монополізація влади БЗНС та його нетерпимість до політичної опозиції створили сприятливий ґрунт для зростання підпільних антиурядових рухів, зокрема серед військових та правих партій. Це, в свою чергу, заклало основи для подальшої дестабілізації політичної ситуації та стало однією з ключових причин майбутнього військового перевороту.

РОЗДІЛ 3. ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В БОЛГАРІЇ У 1922 -1923 РР. ПОРАЗКА БЗНС

Хоча внутрішні реформи та зовнішня політика Стамболійського мали широку підтримку селян, аграрний уряд мав могутніх ворогів. Потенційно найнебезпечнішими з них були офіцери. Звиклі до престижу та командування, болгарські офіцери не могли легко змиритися з аграрним режимом. Багато хто з них вважав, що Стамболійський вчинив зраду, виступаючи проти участі Болгарії у світовій війні та очолюючи Радомирське повстання. У січні 1919 року, того ж місяця, коли Стамболійського амністували і він приєднався до уряду Тодорова, група молодих офіцерів, стурбованих радикальними тенденціями в країні, створила таємну Військову лігу, яка мала бути «поза

політикою» та зберігати військові цінності. Хоча її безпосереднім завданням було приховування зброї від союзників, вона швидко перетворилася на «офіцерську спілку», до якої увійшли всі, крім двох сотень, діючих офіцерів Болгарії. Її вплив на військову бюрократію був настільки сильним, що уряд не міг нав'язати свою волю армії чи навіть усунути окремих офіцерів, проти яких мав претензії [44, s.77].

Близько 6500 офіцерів, які залишили армію в 1919 і 1920 роках, чи то через небажання служити під аграріями, чи через скорочення армії, передбачене Нейїським договором, поповнили лави Союзу офіцерів запасу, який став відгалуженням Військової ліги.

Славейко Василев, лідер як Військової ліги, так і Союзу офіцерів запасу, ще в жовтні 1920 року отримав пропозицію від Олександра Цанкова та двох інших професорів юридичного факультету Софійського університету обговорити можливість організації перевороту проти аграріїв. «Того часу, — писав Василев, — офіцерський корпус був повністю готовий одним ударом розгромити аграріїв і таким чином врятувати Болгарію. Єдині, хто не був готовий, — це лідери політичних партій, які не хотіли або не могли побачити зло в усій його повноті». Заява Василева підкреслює головну слабкість офіцерського корпусу. Хоча він і був незадоволений, йому бракувало здатності до самостійних політичних дій, і на той момент ні двір, ні старі партії не могли її забезпечити. Цар Борис, хоча й зневажав аграріїв, які постійно нагадували йому, що він править лише за їхньої згоди, був достатньо реалістом, щоб розуміти їхню правоту. Він відмовився брати участь у будь-яких дискусіях про державний переворот, вважаючи за краще залишатися в тіні та тихо культивувати промонархічні елементи в армії та політичних партіях. Протягом 1920 року і більшої частини 1921 року лідери старих партій були роз'єднані взаємними ревностями і нездатні до скоординованих дій. Проте аграрні реформи та регулювання професійної поведінки юристів і вчителів почали зближувати партії [26, с.275].

Осінь 1921 року стала переломним моментом у відносинах між БЗНС та його ворогами. Після вбивства Олександра Димитрова в жовтні Стамболійський зрозумів, що йому доведеться вести виснажливу боротьбу проти ВМРО, якщо його зовнішня політика матиме успіх, і він вирішив спробувати укласти мир зі своїми супротивниками на внутрішньому фронті. 11 листопада він виступив перед Народними зборами, оголосивши часткову реконструкцію кабінету та закликавши до послаблення партійної ворожнечі. До того часу, сказав він, БЗНС був поглинений боротьбою за втілення своєї реформаторської програми. Тепер, коли це було досягнуто, Болгарія мала насолоджуватися періодом спокою. Він запевнив Асамблею, що уряд не впроваджуватиме нових, більш радикальних реформ, а прагнутиме забезпечити стабільне політичне та економічне середовище для заохочення іноземних і вітчизняних інвесторів [44, s.75].

Як знак свого бажання зменшити політичну напругу, Стамболійський посилив позиції поміркованих у своєму кабінеті. Противники аграрного уряду не прийняли оливкової гілки Стамболійського. Тлумачачи це як ознаку слабкості, вони були спонукані посилити власну єдність.

Дії уряду викликали глибоке незадоволення як серед правих, так і лівих політичних фракцій. Керівництво Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) було змушене вести жорстку ідеологічну та політичну боротьбу на два фронти. З одного боку, вони протистояли традиційним партіям, зокрема ліберальній тріаді (Ліберальна, Народно-ліберальна та Молодоліберальна партії), яких "хлібороби" звинувачували у доведенні країни до національної катастрофи та ігноруванні інтересів селян. З іншого боку, вони боролися з новоствореною Болгарською комуністичною партією (БКП), яку вважали слухняним інструментом Москви.

З виборів у вибори традиційні партії втрачали свій електорат і намагалися адаптуватися до нових умов, сподіваючись відновити колишній вплив. Для цього вони вирішили подолати свою роздробленість і створити потужніші політичні структури. Так, у 1920 році три ліберальні партії об'єдналися в

Національно-ліберальну партію. Водночас Народна та Прогресивно-ліберальна партії згуртувалися в Об'єднану народно-прогресивну партію (ОНПП) [64].

Обидві ці нові "мегапартії" були вороже налаштовані до уряду Олександра Стамболійського. Особливо їм не подобалися урядові заходи, спрямовані проти великого, переважно спекулятивного, капіталу. У зовнішній політиці їх дратували спроби уряду порозумітися із сусідніми балканськими державами, до яких відійшли деякі болгарські території. Опозиціонери вважали, що ці країни слід просто ігнорувати, що було явно непрагматичною позицією.

Хоча ліберали, чий лідер В. Радославов перебував в еміграції, а інші керівники — П. Пешев, Д. Тончев, Д. Петков — у в'язниці, поводитися загалом коректно, об'єднані "народники" діяли надзвичайно агресивно. Вони стали ініціаторами об'єднання всіх опозиційних сил для ефективної боротьби з "селянською" владою.

Керівництво ОНПП розпочало переговори з лідерами Демократичної та Радикально-демократичної партій. 6 липня 1922 року разом вони утворили так званий Конституційний блок. Метою цього блоку було повалення уряду БЗНС та подальше формування коаліційного демократичного уряду. Водночас блок ставив перед собою ще одне важливе завдання — запобігти зміцненню позицій БКП [30, с. 75].

"Конституціоналісти" обрали шлях виключно легальних методів боротьби. Їхньою першою значною акцією мало стати масове віче (собор), заплановане на 17 вересня 1922 року у місті Тирново (тепер Велико Тирново). Однак прихильники БЗНС, за підтримки урядових структур та при нейтралітеті комуністів, зірвали цей захід. Вони організували з'їзд буряководів у той самий час і в тому ж місці, ефективно заблокувавши зібрання опозиції.

У відповідь на ці події уряд Олександра Стамболійського розпочав репресії проти найактивніших членів блоку. Зокрема, було проведено арешти, з метою віддати під суд опозиційних лідерів, яких вважали винними у "першій національній катастрофі" – Другій Балканській війні. Щоб надати цьому кроку

законності, уряд у листопаді 1922 року організував всенародний референдум. Його результати показали, що дві третини населення країни схвалили ідею судового процесу над членами колишніх кабінетів Івана Гешова та Стояна Данева.

На початку 1922 року з'явилася нова загроза для аграрного уряду з утворенням Народного сговору [Національного альянсу]. Народний сговор представляв себе як «непартійну» організацію громадян, чиї члени походили з комерційних, промислових і військових кіл. Його засновники та лідери — Олександр Греков, юрист і дипломат; Олександр Цанков, професор права з тісними зв'язками з Військовою лігою; і професор Кулев — усі були шанувальниками італійського фашизму, чиї успіхи вони сподівалися повторити в Болгарії [56, s.78].

Наскільки Зговір мав зв'язну ідеологію, її можна було охарактеризувати як протидію «роз'єднувальним» ідеям аграризму з його естатним конфліктом і марксизму з його класовим конфліктом, на користь «соціальної гармонії». У квітні він почав видавати власну газету «Слово», яка стала форумом для кожного правого критика аграрного уряду. Цанков, якому судилося стати ідеологом болгарського фашизму, використовував її шпальти, щоб повторювати своє повідомлення, що аграрії та комуністи — це одне й те саме, або, як альтернатива, що вони перебувають у «мовчазному союзі». Це вимагало єдиного фронту болгарських «партій порядку», і для цієї мети Цанков сподівався, що Народний сговор слугуватиме каталізатором. Коли Олександра Грекова застрелили в травні — аграрії не були причетні — Цанков став редактором «Слова» і головною фігурою в Зговорі [58, s. 47].

У травні було зроблено перший крок до єдності, коли Демократична та Народно-прогресивна партії домовилися про злиття. Після двох місяців торгів за кращі умови Радикальна партія вирішила «виконати свій обов'язок» і приєдналася до угруповання в середині липня. «Конституційний блок», як тепер називали себе три партії, сформував тіньовий уряд, де Демократи

отримали чотири міністерства, включаючи прем'єрство та закордонні справи, Народно-прогресивні — чотири, а Радикали — два [32, 273].

Лідери Блоку також сподівалися заручитися підтримкою Широких соціалістів. Хоча Пастухов ненавидів аграріїв — він сказав кореспонденту лондонської «Таймс»: «З дияволом я можу дружити, але селянський уряд мусить бути знищений» — він волів зберігати незалежність своєї партії. Проте Широкі соціалісти висловили симпатію до Блоку, і партія запровадила новий журнал «Епоха», який мало чим відрізнявся від «Слова» у своїй критиці аграріїв.

Загальна консолідація правих мала підтримку болгарського духовенства, яке, хоча зазвичай було аполітичним, надзвичайно не любило вільнодумного Стамболійського, який не вважав за потрібне навіть удавати повагу до релігії. Святий Синод, обурений конфіскацією монастирських земель, скороченням релігійного навчання в школах і переміщенням православної семінарії до Рильського монастиря, щоб її софійську штаб-квартиру можна було перетворити на сільськогосподарську школу, опублікував маніфест, який засуджував ці заходи та погрожував розірвати зв'язок між церквою та державою.

Підбурювані Народним сговором, партії Блоку почали наслідувати тактику фашистів Муссоліні, організовуючи «спортивні клуби» та «молодіжні організації», призначені для політичного насильства. Тодор Тодоров сказав делегатам молодіжного конгресу Народно-прогресивної партії, що вони повинні пишатися тим, що називають себе фашистами, і що вони мають готуватися до «остаточної боротьби» проти уряду. Народний сговор організував власний бойовий клуб під назвою «Кубрат», який складався переважно з офіцерів запасу [44, s.80].

У промові до щорічного конгресу Народно-прогресивних наприкінці серпня Атанас Буров проголосив, що час підготовки закінчився і настав час дій.

Поки праві поступово рухалися до єдності, солідарність уряду зменшувалася, адже привид аграрного фракціонізму не був остаточно

подоланий після виключення Драгіїва. З'явився новий розкол між «консервативною» групою, яку очолював Марко Турлаков, і «радикальною», представленою в уряді Райком Даскаловим

Корені відродженого фракціонізму в БЗНС, здається, лежали радше в особистих амбіціях окремих лідерів Союзу та в поколіннєвому конфлікті. Підтримка Турлакова надходила переважно від членів парламентської групи та уряду. Більш радикальне крило складалося з молодших членів Союзу, які ще не досягли високих політичних посад, але піднялися в ієрархії самого Союзу.

Турлаков вирішив кинути новий виклик Стамболійському на XVII Конгресі БЗНС, який відбувся в травні 1922 року. Це виявилось прорахунком, адже показало, що вся його сила зосереджена в уряді та парламентській групі, і що він не мав бази підтримки серед рядових членів БЗНС.

За наполяганням цих молодших лідерів Союзу, XVII Конгрес БЗНС переважною більшістю схвалив резолюцію, яка закликала до встановлення «селянської диктатури» у разі будь-якої спроби повалити уряд або вбити його лідерів [10].

У відповідь на зростаючу загрозу з боку старих партій та для виконання резолюції про «диктатуру», молодші члени Постійного комітету запропонували створити «Комітет із селянської диктатури», щоб підготувати БЗНС до захисту від будь-якого нападу правих. Стамболійський погодився з цією пропозицією, і таємний комітет було створено. Протягом 1922 року він зміцнив Помаранчеву гвардію та організував загони надійних селян для боротьби з «молодіжними групами» та «спортивними клубами» старих партій [8].

Стамболійський давно передбачав, що підйом естатних організацій змусить політичні партії об'єднатися. Утворення Конституційного блоку не викликало в нього тривоги, а, навпаки, здавалося підтвердженням його теорії історичного розвитку. Коли Блок оголосив про намір завдати «молоткових ударів» уряду, починаючи з Тирново 17 вересня, Стамболійський і ліве крило аграріїв побачили в цьому можливість прискорити історію, раз і назавжди розправившись зі старими партіями. На початку вересня Турлаков, Томов і

Манолов знову закликали до політики примирення, але Стамболійський, Даскалов і решта уряду підтримали політику конфронтації.

Союзу вдалося мобілізувати селян до акції проти Конституційного блоку, тоді як уряд, використовуючи тимчасове зближення народників з комуністами, провів 19 листопада 1922 року референдум щодо передачі до суду політиків, відповідальних за поразки Болгарії в 1913 та 1918 роках. Оскільки значна їх частина все ще була провідними партійними діячами, усунення їх з політичного життя могло значно послабити праву опозицію. Успіх вжитих заходів зміцнив переконання Стамболійського в тому, що позиція уряду є міцною, а його єдиним серйозним супротивником на політичній арені є БКП.

Рада міністрів проголосувала за офіційний арешт колишніх членів урядів Гешова, Данева та першого уряду Малинова-Костуркова. Членів перших двох урядів звинуватили у втягуванні Болгарії в Балканські війни, а членів третього — у нездатності вивести її з Першої світової війни. Хоча цей крок був сумнівним із юридичної точки зору, прецедент існував у вигляді арешту уряду Радославова в 1919 році, який був ратифікований трьома з нинішніх обвинувачених — Атанасом Буровим, Стояном Даневим і Михайлом Маджаровим, — коли вони були членами коаліції Стамболійського. 24 вересня сімнадцять із двадцяти двох колишніх міністрів були заарештовані [44, s.82].

За його пропозицією Народні збори проголосували за винесення питання про їхній суд перед Народним судом на національний референдум. Під час кампанії комуністи підтримали позицію аграріїв, тоді як Широки соціалісти виступали за порожній бюлетень. 19 листопада 647 313 голосів було подано за суд, 223 584 — проти, а 55 593 бюлетені були порожніми. Стамболійський мав намір, щоб Народний суд складався з представників, обраних окружними радами, що забезпечило б домінування аграріїв.

Хоча події в Тирново та арешт колишніх міністрів підірвали Конституційний блок, вони не ліквідували всіх ворогів уряду та не зцілили його внутрішніх розколів. Навпаки, провал кампанії Блоку переконав лідерів Народного сговору, Військової ліги та ВМРО, що лише насильницькі методи

мають шанс проти аграріїв. Військова ліга вирішила готуватися до збройного захоплення влади, визначивши середину січня як цільову дату. Цар Борис, який підтримував зв'язок із Лігою через свого військового помічника, полковника Христа Калфова, повідомив її лідерам, що самотужки він нічого не може зробити проти Стамболійського, і дав попереднє схвалення їхнім планам.

Загострення політичної ситуації, серія терористичних актів проти лідерів БЗНС та військовий виступ загонів ВМРО в місті Кюстендил, змусили А. Стамболійського до відповідних дій.

Він зажадав відставки своїх дисидентських міністрів. Коли вони відмовилися, він скликав сесію Верховної союзної ради. Звинувативши Турлакова, Томова та Манолова у розкраданні, сприянні розколу та діях проти інтересів БЗНС, він подав у відставку весь уряд і попросив у Ради мандат на формування нового[68, s.207].

Очистивши уряд, Стамболійський вирішив розпустити Народні збори та провести нові вибори. Однак перед цим він вніс законопроект про заміну системи пропорційного представництва поверненням до одномандатних округів, які використовувалися до 1908 року. Щойно цей закон був ухвалений, уряд подав у відставку, і нові вибори призначили на 27 квітня.

Оскільки лідери старих партій перебували у в'язниці, цар Борис не мав іншого вибору, окрім як залишити уряд у руках аграріїв під час виборчої кампанії. Отримавши новий мандат, Стамболійський оголосив про реорганізацію уряду.

Готуючись до виборчої кампанії, Стамболійський також провів чистку парламентської групи. За його наполяганням Верховна союзна рада відмовилася переномінувати понад половину старих депутатів, замінивши їх людьми, обраними з лав місцевих аграрних функціонерів.

Вибори стали «блискучим тріумфом» для БЗНС, який отримав 569 139 голосів проти 203 972 за БКП, 198 647 за Блок, 55 963 за Націонал-лібералів (радославистів) і 27 816 за Широких соціалістів. Завдяки зміні системи

представництва це дало Народні збори з 212 аграріями, 16 комуністами, 15 представниками Блоку та 2 соціалістами [30, с.53].

Весна 1923 року дала Стамболійському багато причин для впевненості. Його опоненти, здавалося, були розгромлені, і вперше уряд та Народні збори були повністю об'єднані навколо нього. Нішський договір і нова угода про репарації вирішили найсерйозніші зовнішні проблеми. Він навіть позбувся популярного, але некомпетентного Даскалова, відправивши його міністром до Праги. Ходили чутки, що на XVIII Конгресі БЗНС улітку він закличе до нової хвилі соціальних і політичних реформ — можливо, включно зі скасуванням монархії та значним перерозподілом багатства. У травні понад 300 000 аграріїв на окружних зборах по всій країні склали присягу захищати БЗНС та його уряд ціною свого життя. Оглядаючи парад із тисячі вершників Помаранчевої гвардії, які марширували на святкування відкриття залізничної лінії Хасково-Раковські, Стамболійський заявив натовпу, що старі партії мертві. «Не думайте, що уряд впаде, — сказав він, — але вірте, що аграрне правління триватиме двадцять п'ять років. Хто може нас скинути?» [10].

Однак після квітневих виборів підготовка до перевороту набирала обертів. Вороги аграрного уряду були сповнені відчуттям терміновості вдарити, поки Стамболійський не скористався своєю перемогою. Сценарій захоплення влади вже значною мірою був розроблений лідерами Військової ліги, полковником Іваном Вулковим і генералом Велізаром Лазаровим. У травні вони довірили свої плани командирам найважливіших гарнізонів і склали детальні плани окупації великих міст і нейтралізації Помаранчевої гвардії.

Хоча військове планування йшло гладко і просто, політична підготовка до перевороту була складнішою. Прагнучи представити себе захисниками демократії та конституції, лідери Ліги та Народного сговору бажали мати хоча б видимість широкої політичної підтримки. Підтримку партій Блоку отримати було легко. Петур Тодоров від Радикалів, Янко Стоєнчев від Демократів і Цвятко Бобошевський від Народно-прогресивних активно брали участь у змові, як і Боян Смілов від Націонал-ліберальної партії. Народний сговор також

звернувся до Димитра Драгіїва, пропонуючи йому місце в уряді в обмін на підтримку його дисидентських аграріїв. Хоча Драгіїв відповів, що «етичні міркування» не дозволяють йому приєднатися до змови, він не зробив жодних зусиль, щоб повідомити уряд про її існування. Також велися переговори з Турлаковим, Томовим і Маноловим, але ці троє, очевидно, хотіли більшої, ніж символічна, ролі в новому уряді, і домовленості не було досягнут [56, s. 85].

Найбільші надії змовники покладали на «народну» підтримку від Широких соціалістів. Брат Олександра Цанкова, Асен, був членом цієї партії, і Сговор навіть розглядав можливість запропонувати посаду прем'єр-міністра Кръстю Пастухову. Соціалістичний лідер, хоч і ненавидів аграріїв, відмовився брати участь у насильницькому нападі на уряд або асоціювати свою партію з крайніми правими. Після відмови Пастухова Олександр Цанков звернувся до Дімо Казасова, молодого соціалістичного журналіста, який погодився брати участь як окремий індивід. Керівництво Широких соціалістів було настільки розділеним щодо питання підтримки перевороту, що не відреклося від участі Казасова [9, s.86].

Хоча від ВМРО очікували значної ролі в захопленні влади, оскільки її загони могли здійснювати акти терору, які змовники не бажали офіційно санкціонувати, страх перед негативною міжнародною реакцією, включно з можливістю югославської інтервенції, змусив Лігу та Сговор уникати прямих, відкритих контактів із її лідерами. Генерал Протогеров і Тодор Александров координували свої приготування з представниками Військової ліги, але не брали участі в політичних дискусіях і не отримували пропозицій щодо посад у новому уряді.

Питання про роль царя Бориса в підготовці перевороту довго залишалося суперечливим. Аграрії були переконані, що він відігравав ключову роль, хоча не могли надати чітких доказів на підтримку своєї думки.

Термін перевороту змовники призначили на 9 червня 1923 року. Хоча до Стамболійського дедалі частіше надходили попередження про заплановану акцію, він їх ігнорував. Подібною недбалістю відзначалися як міністр

внутрішніх справ Христо Стоянов, так і військовий міністр Костянтин Муравієв. Хоча вони були повністю обізнані про можливе використання армії проти уряду, вони не вжили жодних заходів для усунення загрози. Одночасно обидва міністри безпідставно запевняли прем'єра, що уряд контролює ситуацію в усій країні. За тиждень до того Муравієв отримав військовий звіт про поганий стан гвинтівок Помаранчевої гвардії та наказав гвардійцям здати зброю до військових арсеналів для чищення та ремонту..

7 червня цар Борис, повертаючись до Софії зі свого маєтку в Євксинограді на Чорному морі, зупинився, щоб відвідати Стамболійського на його віллі в Славовиці. Він був дуже привітним до прем'єр-міністра, подарувавши йому фрукти з царських садів. Однак 9 червня виявилося, що члени свити царя саботували радіоапаратуру вілли та замінили ящики з боєприпасами, що там зберігалися, ящиками з піском.

8 червня о 8:30 лідери змовників зустрілися в домі генерала Івана Русева. Під час наради полковник Іван Вилков повідомив присутніх, що до всіх провінцій були надіслані остаточні накази, а військові підрозділи чекають у повній готовності. Одночасно змовники обрали тимчасовий правлячий кабінет, який мав перебрати владу в країні. Наступного дня, 9 червня, о 3:00 ночі змовники вивели на вулиці Софії військові підрозділи, до яких приєдналися групи ВМРО та інші добровольці. Вони блискавично зайняли стратегічні пункти, і вже о 4:00 ранку все місто опинилося в їхніх руках. Тоді звернулися до царя Бориса III з вимогою відкликати уряд Стамболійського та прийняти новий кабінет на чолі з Олександром Цанковим [41, s.37].

Уранці 9 червня 1923 року було сформовано новий уряд, який очолив Олександр Цанков, лідер Народної змови. Склад кабінету був досить різноманітним, включаючи представників усіх партій, що входили до Конституційного блоку, а також Національно-ліберальної партії, Народної змови, Військової ліги та Соціал-демократичної партії. Це свідчило про створення єдиного фронту, спрямованого проти БЗНС.

З опозиційних партій лише Болгарська комуністична партія (БКП) залишилася поза урядом. Її керівництво розцінило переворот як внутрішню боротьбу між сільською та міською буржуазією, тому вирішило не втручатися в конфлікт. Цей нейтралітет комуністів виявився вкрай вигідним для змовників, значно полегшивши їм захоплення влади.

Після формування уряду головні змовники разом з новим прем'єр-міністром вирушили на аудієнцію до царя Бориса III. Той, хоча й удавав невідання, одразу ж затвердив новий склад кабінету. Щоб запобігти можливому контрперевороту, Александр Цанков суттєво обмежив демократичні права громадян: скасував свободу слова та друку, заборонив масові збори та демонстрації.

На відміну від столиці, де БЗНС не мав значної підтримки, на периферії ситуація була кардинально іншою. У деяких регіонах прихильники Александра Стамболійського чинили новій владі шалений опір. Зокрема, у Плевенській, Шуменській, Пазарджицькій та Тирновській округах 10 червня спалахнули спонтанні повстання. У боротьбі проти "цанковістів" брали участь не лише селяни, а й збройні загони комуністів, які не погоджувалися з рішенням ЦК БКП про нейтралітет.

Усвідомлюючи рівень підтримки, якою користувався Стамболійський, змовники надавали великого значення його швидкому арешту та "відрізанню" від селянських мас. Це завдання було доручено полковнику Славейку Василеву. З місцевого гарнізону він відправив групу близько 60 солдатів з метою вторгнення у віллу прем'єра в Славовиці та роззброєння його охорони. Однак ця акція не увінчалася успіхом, і загін Василева був змушений відступити [31, с.64].

Спочатку Стамболійський вважав, що напад на його маєток є терористичним інцидентом, за яким стоїть ВМРО. Проте, коли він усвідомив серйозність ситуації, було вже запізно. Військові підрозділи, вірні уряду, викликані на допомогу, були розбиті під Пазарджиком, а прем'єр-міністра

заарештували у селі Голак, неподалік Іхтіману. Потім його перевезли назад до Славовиці, де, підданий тортурам, він помер 14 червня 1923 року.

Спроби мобілізувати селян для опору змовникам також мали незначний ефект. Селянські загони намагалися організувати, зокрема, Спас Дупарінов в околицях Пловдива, Олександр Оббов поблизу Плевена та Георгій Даміанов у районі Ботевграда. На жаль, ці формування, слабо озброєні та оснащені, швидко піддавалися військовим силам. Подібним чином закінчувалися акції, що проводилися по всій Болгарії місцевими "дружинами". Протягом тижня змовникам вдалося "пацифікувати" всю країну.

9 червня 1923 року став "чорним днем" в історії болгарського народного руху, який ознаменував безпосередній занепад БЗНС. Значний вплив на такий стан речей, безсумнівно, мала жорстока ліквідація з політичного життя діячів Союзу. Георгія Дарінова після арешту неподалік Пловдива катували, а його тіло пізніше викинули з потяга, що рухався. Крума Попова, Стояна Каличева та Димитра Кемалова застрелили в поліцейській камері в Софії. Подібна доля спіткала близько 20 інших депутатів від Союзу. Загалом, внаслідок червневого перевороту в 1923-1925 роках загинуло кілька тисяч народних діячів, а порівнянна кількість людей була заарештована або змушена емігрувати. Одночасно офіційна діяльність Союзу завмерла, а політики БЗНС, які залишилися в Болгарії, були змушені перейти в підпілля [44, s.88].

Переслідування членів та діячів народників після червневого перевороту також спричинили розбіжності всередині БЗНС та посилили фракційні боротьбу. З часом їх поглиблювали дії, що були вжиті керівництвом угруповання для відбудови структур Союзу, що пов'язувалося з необхідністю відходу від попередньої політичної лінії та припинення боротьби з урядом Цанкова. Дії правого крила Союзу зустріли спротив лівого крила народників, що згуртувалися навколо видання "Народна защита", а потім газети "Земеделско възраждане", які постулювали посилення співпраці з БКП. Третю фракцію становив центр, який виступав за продовження політики періоду правління Стамболійського. У цей час поділам піддавалися також еміграційні

середовища, що об'єднували народників, які після червневого перевороту покинули Болгарію, вирушивши до Франції, Чехословаччини та Югославії.

Таким чином, в 1922-1923 роках у Болгарії спостерігається загострення політичного протистояння, що зрештою призвело до поразки Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) та краху його правління. Незважаючи на попередню монополізацію влади та спроби реалізації масштабних реформ, політика БЗНС під керівництвом Олександра Стамболійського наштовхнулася на зростаючий опір з боку різних суспільних груп. Ключовими причинами посилення конфронтації стало накопичене невдоволення опозиції, що включала міські верстви населення, інтелігенцію, військових та традиційні політичні партії, які відчували загрозу своїм інтересам та обмеження політичних свобод. Авторитарні тенденції БЗНС, зокрема заходи уряду Стамболійського, спрямовані на придушення опозиції та централізацію влади, відштовхнули значну частину суспільства і створили сприятливе середовище для формування антиурядових змов. Додатково, зовнішні чинники, такі як тиск з боку сусідніх держав, стурбованих радикальними реформами БЗНС та його зовнішньополітичною орієнтацією (зокрема, щодо Югославії), також відіграли свою роль у дестабілізації ситуації. Кульмінацією загострення став військовий переворот 9 червня 1923 року, організований "Народною змовою" за підтримки військових. Цей переворот призвів до повалення уряду БЗНС та трагічної загибелі Олександра Стамболійського. Поразка БЗНС була не лише крахом однієї політичної сили, а й символізувала завершення періоду радикальних "селянських" реформ та повернення Болгарії на шлях більш консервативного розвитку. Ця подія відкрила нову сторінку в історії країни, позначену посиленням авторитарних тенденцій та подальшими політичними потрясіннями.

ВИСНОВКИ

Період 1918–1923 років став для Болгарії часом глибоких суспільно-політичних трансформацій, зумовлених поразкою в Першій світовій війні, умовами Нейїського мирного договору 1919 року, економічною кризою та внутрішньою боротьбою за владу. Проведене дослідження дозволяє

сформулювати наступні висновки, які відображають ключові аспекти теми та її значення для розуміння історії Болгарії та ширшого європейського контексту.

Поразка Болгарії в Першій світовій війні та Нейїський мирний договір (1919) створили складні умови для розвитку країни. Втрата територій (Західна Фракія, частини Македонії), репараційні зобов'язання та обмеження збройних сил посилили економічну кризу і соціальну напруженість. Ці умови підірвали легітимність традиційних еліт і сприяли радикалізації суспільства, що стало каталізатором політичних змін.

Уряд Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) на чолі з Александром Стамболійським (1919–1923) запропонував амбітну програму реформ, спрямовану на підтримку селянства, зокрема через аграрну реформу та введення загальної трудової повинності. Ці ініціативи, зміцнили позиції селян, але викликали опір з боку міських еліт, армії та монархічних кіл. Реформи БЗНС мали прогресивний характер, але їхня радикальність та авторитарні методи впровадження поглибили політичну поляризацію.

Період 1918–1923 років характеризувався гострою боротьбою між різними політичними силами: БЗНС, Болгарською комуністичною партією (БКП), ліберальними партіями та правими угрупованнями, такими як «Народний зговор» та «Військова ліга». Державний переворот 9 червня 1923 року, який скинув уряд Стамболійського, став кульмінацією цих протиріч. Він відобразив конфлікт між аграрною ідеологією та консервативними елітами, підтриманими армією та царем Борисом III. Подальше Вересневе повстання 1923 року, організоване БКП, підкреслило глибину соціального розколу.

Суспільно-політичні процеси в Болгарії були частиною ширших трансформацій у Центрально-Східній Європі після Першої світової війни. Болгарія, подібно до інших балканських країн, зіткнулася з викликами післявоєнної реконструкції, націоналізму та ідеологічної боротьби. Зовнішній вплив, зокрема тиск Антанти та Комінтерну, формував внутрішню політику, що робить аналіз цього періоду важливим для розуміння балканської історії в міжвоєнний період.

Таким чином, суспільно-політичні процеси в Болгарії 1918–1923 років відображають складну взаємодію внутрішніх і зовнішніх факторів, що сформували траєкторію розвитку країни. Дослідження підкреслює важливість збалансованого підходу до реформ і врахування суспільних настроїв для уникнення політичних криз, що має значення як для історичної науки, так і для сучасних суспільно-політичних дискусій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДЖЕРЕЛА

1. Българската държавност в актове и документи / Съст. В. Гюзелев. София, 1981. 598 с.

2. Българската работническа партия (комунисти) в резолюции и решения на конгресите и пленумите на ЦК. Т. II (1919-1923). София, 1953. 366 с
3. Външната политика на правителството на БЗНС – ноември 1919 – юни 1923. Александър Стамболийски – документално наследство. София, 1989. 342 с.
4. Георгиев В., Трифонов Ст. История на българите 1878-1944 в документи. София, 1995—1996. Т. I. Ч. 1-2. 624 с.
5. Даскалов, Р. Българското общество 1878 – 1939. Том 1. Население. Общество. Култура. София. ИК „Гутенберг“, 2005. URL: <https://pdfcoffee.com/1878-193912005-pdf-free.html>
6. Конституции и конституционни проекти в България. 1878-1971. Сщфия, 1989. 213 с.
7. Стамболийски А. Земледелско управление. Реч пред XVI конгрес на БЗНС. София, 1921. 33 с.
8. Стамболийски А. Принципите на Българският земеделски союз. София, 1919. 227 с.
9. Цанков А. България в бурно време: Спомени. София: Изд. къща «Христо Ботев», 1999. 334 с.
10. Daskalov R. The Rule of the Bulgarian Agrarian National Union and the “Worker-Peasant Alliance” URL: https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/9786155053535-003/pdf?licenseType=restricted&srsItd=AfmBOoo1hpiISLouzFAHR9j_yLwIvmddLzzLs4oDXB_odfIH7ppwja98.
11. Treaty of Peace Between the Allied and Associated Powers and Bulgaria, and Protocol and Declaration signed at Neuilly-sur-Seine, 27 November 1919. URL: https://www.pollitecon.com/html/treaties/Treaty_Of_Neuilly.htm

МОНОГРАФІЇ І СТАТТІ

12. Бурдяк В. Політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2014. Т. 27-28. С. 16-22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ippss_2014_27-28_5

13. Васюхник А. С., Шваб Л. П. Болгарське суспільство між двома світовими війнами. *Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (12–13 травня 2020 року)*. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. С. 125 – 127.
14. Єлавіч Б. Історія Балкан. ХХ століття. К.: Свенас, 2004. 600 с.
15. Компанієць О.В. Аграризм у Болгарії та Чехословаччині першої третини ХХ століття: компаративний аналіз. *Український селянин*. 2021. Вип.25. С. 57 – 63.
16. Манасієва І., Матяш І. Україна і Болгарія в історії Європи: збірник наукових праць/ Ін-т історії України НАН України; Ін-т історичних досліджень БАН; Комісія істориків України і Болгарії; Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. 560 с.
17. Матяш Ірина, Тертична Анна, Манасієва Інна. М 33 Українсько-болгарські відносини: офіційна і культурна дипломатія (1918– 1944) / НАН України; Інститут історії України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Фонд Президентів України; Комісія істориків України і Болгарії; Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин; Посольство України в Республіці Болгарія. Київ–Софія: Інститут історії України НАН України, 2021. 372 с.
18. Миколенко Д. В. Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 роках: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. 804 с.
19. Павленко В. В. Українсько-болгарські взаємини, 1918–1939 рр. К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. 223 с.
20. Потрашков С. В. Болгарія від правління Болгарського Землеробського Народного Союзу (БЗНС) до встановлення режиму особистої влади Бориса III — сучасний погляд з України. *Вісник Харківської державної*

академії культури.2011.Вип. 34. С. 288-290. URL:
http://nbuv.gov.ua/UJRN/hak_2011_34_36

- 21.Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. Київ: Генеза, 2001. 496 с.
- 22.Рущенко П.Т. Боротьба болгарських трудящих мас під керівництвом Комуністичної партії проти реакції і фашизму (кінець 1918 – червень 1923 рр.). *Наукові записки: історико – філологічна серія Т.1*.Київ 1956. С.31-57.
- 23.Сохань П.С. Вересневе повстання 1923 р. у Болгарії та відгуки на нього громадськості Радянської України. *Український історичний журнал*. 1983. № 9. С. 115–125.
- 24.Алманах літературно земедельско знаме. София, 2019. Т. 1. 317 с. URL:
<https://e-books.gabriell-e-lit.com/sbornici/almanah-lzz-1/AlmanahLiteraturnozemedelskozname1-KirilNazarov-GabrielaTzaneva.pdf>
- 25.[Алтънков Н. История на БКП 1919-1989 г. София: издателство «Факел», 2018. 800 с.](#)
26. [Анчев С.](#) Добруджанският въпрос в политическия живот на България 1918–1923. В. Търново, 1994. 324 с.
- 27.[Билярски Ц. БЗНС, Александър Стамболийски и ВМРО. Непознатата война. София, 2009, 839 с.](#)
- 28.[Близнашки Г. Парламентарното управление в България. София : Стопанство, 1995. 148 с. URL: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=bg&user=c6oZllYAAAAJ&citation_for_view=c6oZllYAAAAJ:8k81kl-MbHgC](#)
- 29.Грънчаров Ст. Управленският стил на БЗНС. *120 години от рождението на Ал. Стамболийски*. София : Издателска къща «Гутенберг», 1999. – С.92- 103.
- 30.Дамянов С. Великите сили и България през епоха та на капитализма (1878–1944 г.). София, 1975. 420 с.

31. Димитров И. Френската дипломация и управлението на БЗНС. София, 1980 – 426 с.
32. [Димов А. Политически портрет на Александър Стамболийски. Пловдив, 1999. 90 с.](#)
33. Indzhov [I.](#) Българската преса в периода 1919-1944 г. и Средиземноморският медиен модел. [URL: https://www.researchgate.net/publication/372100971_Blgarskata_presa_v_perioda_1919-1944_g_i_Sredizemnomorskiat_medien_model](https://www.researchgate.net/publication/372100971_Blgarskata_presa_v_perioda_1919-1944_g_i_Sredizemnomorskiat_medien_model) The Bulgarian press in the period 1919-1944 and the Mediterranean media model
34. [Казасов Д.В тъмнините на заговора. София, 2015. 159 с.](#)
35. Косатев Т. Политиката на правителството на Българския земеделски народен съюз по бежанския въпрос (1919-1921). *Политически партии, организации и управления в България. 1879-1944 г.* София : Изд-во на БАН, 1983. С. 41
36. Крамптън Р. [Кратка история на България. София, 1994. 334 с.](#)
37. [Куманов М. Обществено-икономическото развитие на България 1918–1944 г. Из историята на българската народност и държава 681–1948 г. Изследвания, анализи, преоценки. Електронна библиотека по архивистика и документалистика. URL: https://electronic-library.org/books/Book_0027.html/](#)
38. [Манчев К. Парламентарната демокрация в България 1918–1934 г. Из историята на българската народност и държава 681–1948 г. Изследвания, анализи, преоценки. Електронна библиотека по архивистика и документалистика. URL: https://electronic-library.org/books/Book_0027.html](#)
39. [Марков Г. Покушения, насилие и политика в България 1878-1947, София: Военно издателство, 2003. 330 с.](#)

- 40.Николова, В., Саздов, Д. Програми и програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879 – 1918. София. Наука и изкуство, 1992. 90 с.
- 41.Петрова Д. Александър Стамболийски: Държавникът реформатор. Ст. Загора : «Община Стара Загора», 1995. 48 с.
42. Райчевски С. Ньойският диктат от 1919 г. и накърнените български права. URL: <https://www.istor-konf-varna.com/Dokladi/Text/2019/%D0%A0%D0%B0%D0%B9%D1%87%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%9D%D1%8C%D0%BE%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80.pdf>
- 43.Янчев В.(2014) Армия, обществен ред и вътрешна сигурност между войните и след тях(1913-1915 и 1919-1923). София: Университетско издателство „Свети Климент Охридски“. 2014. 243 с.
- 44.Bell, J. D. Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923. Princeton: Princeton University Press, 1977. 242 s. URL: <https://dokumen.pub/peasants-in-power-alexander-stamboliski-and-the-bulgarian-agrarian-national-union-1899-1923-9780691198422-9780691075846-9780691655444.html>
- 45.Crampton, R. J. Bulgaria. Oxford: Oxford University Press? 2007. 5
- 46.Markov, G. (The Failure of Stamboliski’s Agrarian Experiment. East European Quarterly, 1990. 24(1), S. 45–62.
47. Marinova T., Nenovsky N. Cooperative Agricultural Farms in Bulgaria (1890 -1989). URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/98155/1/MPRA_paper_98155.pdf
- 48.Petkov, P. The Bulgarian Agrarian Union and the 1923 Coup. Balkan Studies, 1988. 29(2), S. 213–230.

49. Rubacha J. Ruch ludowy w Bułgarii w latach 1914 – 1944. Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. 2011. 46, s. 63–84
50. Rothschild, J. (1959). The Agrarian Revolution in Bulgaria: The Policies of Alexander Stamboliski. Slavic Review, 18(3), 387–400.
51. Tanty M. Bałkany w XX wieku. Dzieje polityczne. Warszawa: Książka i wiedza, 2003. 418 s. URL: <https://katalog.rajska.info/631900271190/tanty-mieczyslaw/balkany-w-xx-wieku?internalNav=1&bibFilter=63>
52. Todorova, M. (1997). Imagining the Balkans. Oxford: Oxford University Press.
53. Toshkov A. The Rise and Fall of the Green International: Stamboliiski and his Legacy in East European Agrarianism, 1919-1939. Columbia University, 2014. 300 s. URL: <https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/D8Z60WMM/download>

УЗАГАЛЬНЮЮЧІ ВИДАННЯ

54. Історія Центрально-Східної Європи : посіб. для студентів іст. і гуманітар. ф-тів ун-тів / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; за ред. Леоніда Зашкільняка. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 658 с.
55. Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн XX століття : підручник. - Київ : Генеза, 2005. 816 с.
56. Рудько С. Історія Центрально-Східної Європи (кінець XVIII – початок XXI століття). Острог. 2010. 220 с.
57. Чорній В. П. Історія Болгарії. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Історичний факультет. Інститут славістики. Львів : ПАІС, 2007. 404 с.
58. Български държавници и политики 1918-1947 / Съст. М. Радева. София, 2000. 204 с.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

59. Булатецька, Ю. М., Овчаренко, О. І. Нейський мирний договір з Болгарією 27 листопада 1919 року. Актуальні проблеми природничих і

гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка – 2019» / XXI Всеукраїнська наукова конференція молодих учених. Рівне, 2019. С. 66-67.

60. Билярски Ц. Ньойският договор (1919) и договорите за правата на Българите в заграбените български територии от Сърбия и Гърция. URL: https://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=579%3A-1919-&catid=29%3A2010-04-24-09-14-13&Itemid=61
61. Николов А. България след Първата световна война (част II) – „земяделците“ застават начело на държавата (1920-1923 г. URL : <https://istoriograph.bg/istoriq/%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4-%D0%9F%D1%8A%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0-%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0-2>
62. Управлението на БЗНС или за силата на цепеницата. URL: <https://bulgarianhistory.org/upravlenieto-na-bzns/>
63. Ценев И. Българският аграризъм – Александър Стамболийски и неговите последователи. URL: <https://bulgarianhistory.org/stamboliyski/>
64. Тачев С. Управлението на БЗНС или за силата на цепеницата. URL: <https://bulgarianhistory.org/upravlenieto-na-bzns/>

ДОДАТКИ

Додаток А.

**Александр Стамболійський, лідер БЗНС, прем'єр-міністр Болгарії в
1919 -1923 рр.**

Джерело: URL:

https://www.google.com/search?sca_esv=57b167c83bb1e9fa&q=%D0%90.%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9+%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%82

Додаток Б.

Александр Цанков, лідер Народного зговору

Джерело: URL: https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcRWFKKy_4kfI3YO2RBL3Al_TSFopp4RDkO_Q&s

Додаток В.

Територія Болгарії за Нейським мирним договором 1919 р.

Джерело: URL:

[https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/d/dc/Map_of_Bulgaria after Treaty of Neuilly-sur-Seine%D0%B5-bg.svg/500px-Map of Bulgaria after Treaty of Neuilly-sur-Seine%D0%B5-bg.svg.png](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/d/dc/Map_of_Bulgaria_after_Treaty_of_Neuilly-sur-Seine%20%D0%B5-bg.svg/500px-Map_of_Bulgaria_after_Treaty_of_Neuilly-sur-Seine%20%D0%B5-bg.svg.png)